

मूहतेन कृतेष्विति टञ्. उत्प्रेक्षेयं च कासदीपावित्यादि तेन काशप्रत्ययादिना आमनभवति. तत्र कासश
ब्दकुत्सायामित्यस्य ग्रहणं. अत्र रत्नसमेन विभूमिमाहात्म्यकथनादुदात्तोयमलंकारः. तथा च दण्डी. आश
यस्य विभुतेर्दीप्यन्महत्त्वमनुत्तमं. इदं तन्नाम तं प्रादुरलंकारं मनीषिण इति ॥ ॥ अध्यासेति ॥ अमी कृष्णा
ददयः यानि उर्तुं गामि उच्चा निहेमपीठानि सोवर्णी सनात्रिकुटशिषरसाम्. तद्वा सिना लुके शरिणाः. यानी
त्यविशीकुस्थसां कर्म अध्यासामासुरिति दयाया सश्चेभ्यामडुहे इति वहेः कर्मणि लिट् ॥ ॥ उर्ध्विति ॥ अ
थानन्तरं हरिः कृष्णः गुरुद्वयाय उद्धवाय शीरिणो गुरुणोर्महतोः कार्ययाः विप्रतिषेधं विरोधं आचवचक्षे
जगाद किं पुबिष्टिरपार्श्वे यामि उतः शिश्रूपा लवधाय एवं विधं युगपदनुष्ठातुं अशक्यत्वात् सहानवस्थानो
लक्षणे विरोधः. विवक्षणाः पण्डितः प्रष्टव्या गुरव इति पृच्छति न तु स्वयं न जानातीति. अन्योपी विवक्षणा वै
याकरणाः गुरवे द्वयोः कार्ययोर्गुणोः वृद्धौ. इत्यत्र एव दीर्घयोर्विरोधकथयति धनिः. गुरोर्द्वयं तस्मै कि
याग्रहणमिति कर्तव्यमिति संप्रदानसंज्ञा ॥ ॥ द्योतितेति ॥ तस्य हरेः सरस्वती वाणी श्रद्धाऽश्रद्धिरहि
तो वर्णा अक्षरं यत्र एवंभूता अभवत् किंभूतस्य कुन्दः पुष्पविशेषस्तस्य कुम्भलंकलिका तद्वदंत यस्य आ

भ्रातृश्रद्धशभ्रवषवहाहेत्यश्रेतिदन्तस्पदतादेशः एतेन दन्तस्पती ज्ञायता गुण उक्तः तथा च वात्सायनः समाः
स्निग्धश्चापारागयाहितो निष्क्रिडास्ती ज्ञाया इति दशन गुणाः स्मितैरीषदसितैः स्नपितैव स्नासितेव अन्यदपि व
स्तुत्यासितं वस्तुश्रद्धं भवति विश्रद्धं भवति वदानी तत्रेयमुत्प्रेक्षा अन्यापि सरस्वती वाश्ववीश्वेतवर्मा इव भवति
महान्तः स्मितपूर्वाभिभाषिणो भवतीति भरते किंभूतैः स्मितैः यातिता प्रकाशिता नर्मभ्ये सभायै रिति त्रिपदो
बहुप्रीहिः । यद्वा सभायाश्चतः अतः सभं योति तमन्तः सभं यैः अन्यापि सरस्वती रत्नं स्तपिता श्रुद्धा भवति कुन्द
कुमलाय दन्ता स्मितैर्द्योतिता नर्गहा भवतीति धनिः । सरस्वती सरिद्धे दे गो वाश्ववतयोरपि । स्त्री रत्ने वापगा
यां च गिरिजापि सरस्वतीति विश्वः । वर्णो गुणाश्चरयशः श्रुक्तादिब्राह्मणादिष्विति विश्वः ॥ गुरुणा मप्यतः
प्रथमभाषित्वदोषं परिहरन्नाह ॥ भवद्गिरामिति ॥ पूर्व रंगः मेय नृत्यादि देवतास्तुतिः नाटकीयस्य नाटकभवस्य
वस्तुनोऽर्थस्य प्रसंगाद्यवसरसंप्रदायं भवति न तु स एवार्थसाध्यः रस्यते स्मिति रंगः पूर्वश्चासौ रंगश्चेति
समासः यद्वा रंगो नृत्यः तस्य पूर्वः राजदन्तादिः गीतक्रिया च वाद्यं च वर्त्मिकाग्रहणं तथेति । नोऽस्माकं वचां विव
चनानि वाक्यानि भवद्गिरी अवसरप्रदाय भवन्ति । प्रतिवस्तुपमेयं । तथा च दण्डी । वस्तु किं विदुष्यसनात् ।

महे वसन किं कर्तुं जगदिष्टं शाशितुमासां कारयितुं किंभूते सद्यनि श्रीमति श्रीस्त्रिवर्गसंपत्तिः शोभा वा
लस्मीरेव वातद्विति श्रीपतिविवासः श्रीरुतिस्थाने युज्यत एवा किंभूतः जगन्निवासः जगता निवासो वसर
तिस्थाने जगदाधान इत्यर्थः निवसत्यस्मिन्निति निवासः हलश्चेति अथ अधिकरणे घञ् अकमुनिहिरण्यगर्भो
ब्रह्मा तस्यांगभुः पुत्रकेशं गभूशब्देन त्रपाय्यायस्तेन मानसेपिवर्त्तते नारदमित्यर्थः किंभूतं अं वरादाका
सा देवत रं न्तले वमाने अत्र हि वौद्धमपादानं इह पक्षीने ह पक्षी वत् यद्वा कविसंप्रदाये शतहस्तो परिश्रु
काशः अं वरमाक्रमेति वात्यपलोपे पंचमी वसनं दर्शयति धातुसंबंधे पत्यया इति भूते लतः साधुत्वं ॥ ॥
केविदत्र व्याख्यानात्तरमाहुः ॥ वसनं निवस्य वदुणा स्म सप्रनिगृहे वसनं निवस्य लये स मुद्रे द्वारका
यां वावः प्रचेतसि वाख्यातमित्येकाक्षरकोषः ॥ वसनं हरिर्मुनिं दर्शयति किंभूते वसुदेवे न देह हरिः किंभूतः
श्रीमति शाशितुं जगत् ॥ शुश्रूषमतिशुश्रूषी मतीताभ्यां शाशितुं शीलं वा न्ते मुनयः तानभुजन्ति हि सन्ति श्रीम
ति शाशितुजादानवाः तान् गच्छति यो ह्युमिति श्रीमति शाशिभुं जगत् ॥ तुजि विजिहसायां किंपरुषंगमेः
कापित्यनुनाशिकलोपः ॥ सकलकार्यव्यापकत्वादिदुनामा वस्तुनिर्देशः ॥ तथा हि नारदगमनेन तत्तत्का
र्यादिप्रसंगं त्रिदिविधं वसुदेवस्य निवसन्निति पुरुषारतं इष्टं न नद्वारा सुवसनः शिश्रूपा लवका यो

मा. ति.

२

येतोपिमन्त्रिवचनेनेन्द्रप्रस्थमेवयुधिष्ठिरप्रीतयेजगामेतिभाविकाव्यानुसुचनं. श्रियः पतिरितिपर
मर्द्धियुक्तकटकवाहुत्यादिव्यास्यतेजप्रनिवासइतिरेवतकस्यमेरुसाम्यापादानायदेवैर्विहितत्वंभग
वतः सकलसुरासुरात्वंचव्यह्यतेनेनयज्ञेसमाप्तिपूजायांभीष्मकर्तव्यभगवदुत्कर्षवर्षनेनशिष्टपा
नस्पवधहेतुभुतामर्षोदयः सुचितः॥ किंतुवसुदेवसंनिवसन्नितिसुखसाधनविलासलतसक
लवितारहिताभिनववयःशालिताधिष्ठन्यते॥ श्रीमतिअमिताभमात्रोपस्थितसंभोगश्चगारांगन
वोपकरणावताध्यन्यते. एवंचध्वननद्वाराच्चतुर्थसर्गमारभ्यदशमसर्गपर्यन्तंपर्वतवर्षनेनैवनि
वेशकृतुवर्षनवनविहारजलक्रीडामधुपानसुलतोत्कर्षः सुचितः श्रीमतिशाशितुंजमदिति यु. ध्व
यमशिषालवधः सुचितः॥ अतःसमानकत्वादिहतांमावलुनिर्देशः॥ हरिरिति श्रीपत्नित्वाकिविशेषणो
न्नादिव्यावृत्तौविषयक्षलक्ष्मीहरोचितनामामपुराणस्वरूपीभगवान्दर्शितः॥ हिरण्यगनागर्भुवमितिमुन्यन्त
रव्यवहृदार्थः॥ मुनित्वेनतस्यानागतातादिज्ञानसंपत्तितासूचिता॥ श्रीध्ववचनाशोभाभारतीशरत्नकुमोः
लक्ष्मीत्रिवर्गसंपत्तौवेषोपकरणेमताविति विश्वः॥ १॥ ॥ मुनेस्तेजस्वितामाह॥ गतमिति॥ वज्रभस्यश्लोक
स्पष्टपदतामाह॥ तत्रद्विषाकृतात्मादिवाकरः किंविधूमनोविर्जुताशनः किमिति वितर्कद्वयातत्रप्रथमं

रामः

२

परिहरति॥ अनुरुरुणः स एव सारथिर्यस्य स रविस्तस्य गतंगमनंति रश्मी नंति र्यग्भवंति द्वितीयं हविर्भुजा
मेनुद्धे ज्वलने प्रसिद्धं अतश्चेद्गुणातिरिक्तं सत्त्वं तो विसारिष्यामाधः पतति कस्येतत् किमनुत्तमं तत्त्वं ने वात्स्यानध्वन
तीभ्य निष्ठ शंकया आकुलं वा कुलं यथा स्यादेवं जनैरीक्षितं निफलितं किंभूतं मुनिं ददर्शेति पूर्वश्लोकेन संबधः
॥ वसस्थाय दत्त्वमसंगत उन्नयमलंकारः । अत्र हि उन्नय देवप्रशो नुमीयते अतो नायं रविर्विभावसुः किमेत
द्धामाधः पततीत्याकुलं जनैरीक्षितं । यद्वा अनुरुसारथे स्ति रश्मी नं गतं ज्ञातं वक्ष्ये मुद्धे ज्वलने प्रसिद्धं ज्वलतिक
तैरिनं द्यादित्वात्पुः । अतः कस्येतत् किमेतत् धामाधः पततीत्याकुलमीक्षितं । अनुरुसारथे स्ति र्यग्भनमनु
चितमेव ॥ अथ क्रमेण मुनिपरिज्ञानमाह ॥ २ ॥ ॥ वयस्त्विषामिति ॥ स विभुर्भगवान् श्रीरुहः क्रमात् अनु
नारद इति श्रवो विज्ञानातिस्मक्रममेवाह पुरा प्रथमं त्विषां वयः तेजसारा शिरित्यवधारितं ज्ञातं ततस्तदन
न्तरविभाविता रुतीमालोकिता कारं शरीरीत्यवधारितं । अमुनित्यर्थस्य कविनिर्देश्य पुंस्त्वात् तद्विशेषणस्य वि
भाविता रुतिमित्यस्य पुंस्त्वपि भवतो ज्ञानक्रमे शरीरि सा इति सामान्यतो न पुंसकं विभक्ताः स्फुटीरुताः अवयवा
श्मश्रुकरवरणादयो यस्य तं प्रमानिति ज्ञातं अतः क्रमात् सन्निहितव्यक्तिपरित्यादमुनारद इति ज्ञातवान् ।
श्रवो विति ॥ दीपजलेत्यादिना कर्त्तरि विन् । इति शब्देन कर्मणोभिहितत्वाच्च द्वितीयो इति शब्दः रुदन्तमव्य

मा. नि.

३

यं. यद्वा अदत्तेनाप्यनेनाभिहितेन कर्मविभक्तिः कृतद्वितसमासेरूपसंख्यानं इति यथा संभवप्रदर्शनार्थमिति र
हितकारः ॥ इतोऽभिहादिकुलकं ॥ अथोपमानद्वारादस्मिन्माह ॥ ३ ॥ ॥ नवानिति ॥ किंभूतं मुनिमवोधि नवान
नूतनानवृह तो महतः पयोधरान् अधोऽधः समीपक्षणां व्याप्य शंभुना हरेण स्फुटापव्यक्ता इपमासा दृश्यं यस्य
मतथातं. अधोधि इति उपर्यधो वंशः समीप्य इति द्वित्वं. पयोधरानिति धिगुपर्यादिषु द्वितीया आमेडिता नैषिति
षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ समूढः पुंजितश्रूणितो वानुपहतो वायः कर्पूरपरागस्ते दत्पा एतु रं श्रेतं. शंभुना किंभूतेन च
एतत्सवेन न्य इत्किं प्राडलो लिता गजेन्द्रस्य हस्तिराजस्य कर्त्तृश्चर्मयेन. भूत्या भस्मादिना सितेन श्रेणामेघानां
श्यामत्वात् कृत्तिताम्यं. शंभुतेति सहार्थे तृतीया. प्रकृत्यादित्वाद्वा अप्रधानस्योपमाशब्दस्य तुल्यत्वमद्रात्रार्थत्वात्
तुल्यार्थे रतुल्योपमात्वात् तृतीयामन्यतरस्यामिति सुत्रस्येह प्राप्तिरेव नास्ति ॥ उपमास्त्रीमुख्यतोऽनुरिभा दावस्ति प्रा
प्तिर्निषेधोपि संभति ॥ समूढः पुंजितेभुग्ने सद्योजाते नुपपुते इति विश्वः ॥ परागः कैसुमेरेणो. त्नीनीयादोरजस्य
पीत्यमरः ॥ निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इति च ॥ कीदृशं मुनिमवोधीतीति द्विशेष एणमाह ॥ ४ ॥
॥ ॥ दधानमिति ॥ जताः मूललग्नकवान् दधानं विभ्रतं. किंभूता जटा. अभोरुह केशरस्येव पप्रकिंजल्कस्येव
घुतिदीप्तियासीकपिश इत्यर्थः ॥ पुनं किंभूतं शरच्चन्द्रमरीचिरिवैराविस्ते जोयस्य सतं. धराधरेन्द्रमिस्त्रत्रसोहत्तेड

रामः
३

स्य शेते किवः व्रततीस्ततीरिभ्यपिपाठः तत्र व्रतत्यंस्ततीविस्तीर्णाः। उपमानोपमेययो न कविभक्तिरित्युक्तत्वात्
क्रिया-संबंधात्वावेपि धारारेन्द्रमिति द्वितीया युक्ता यद्वातं यथा बुध्यते इति क्रियायोजनं यैव व्रततीरुदिकार
दक्तिन इति द्वीपमूललग्नैकचेजटा इत्यमरः। तुहिनरुह इति गिरेः श्रुभ्रत्वमुक्तं ॥५॥ ॥ अथोपमानान्त
रमाह ॥ पिसंगेति ॥ किंभूतं मुनिं एणाजिनं रुद्रमग्नं च वसानं परिंदधानं किंभूतमजिनं पिशंगा कपि
शायामो जितसंबन्धं मुनिविशेषाणां वा पिसंगा यामो जीमेषलातां पुनर्क्तिसत्सु द्विषेति किप्युज्जरसमास
इति ननु मः किंभूतं अर्जुना धवलाश्चेता रुविः कान्तिर्यस्य पुनः श्रुक्त्येकथनमुपमानस्फुटार्थं किंभू
तमेनाजिनं अंजनस्ये वयुतिर्यस्य कर्ज्जिलप्रभमित्यर्थः। उपमानमाह। शितिवाससो वलभद्रस्य तनुं वित्र
मयन्नं तुलयन्नं प्रिभूतां तनुं सुवर्णसूत्रेणा कलितं वद्धमे मधरा म्बरमधो वस्त्रं यस्यां मुजमेघे ला सुवर्ण
सूत्रे तुल्या शेषं सुममं। मुजस्य यो मो जी रसना वा स्मणा सति गृह्यविदः। आकलनं तु वंधेसा दाकां सापरिसंख्या
योरिति विश्वः ॥६॥ ॥ विहगेति ॥ हिरण्योर्ध्वरुहः स्वर्णतरुः कल्पवृक्षः तस्य वल्ली कल्पलता तस्यास्तंतुभिः
कृतोपवीतं कृतवल्गुसूत्रं किंभूतैरायतैर्दोर्ध्वैः विहंगराजस्य गरुडस्यां गरुहैरिवाप सपक्षभिर्विद्युत्प्रेक्षा।
किंभूतं हिमवतश्श्रुभ्रंतुषारवतर्धवलंडवैर्कैरु चं उपमानमाह। घनतैशरदितडितीगुणैर्लक्षितं घनमिव मे

सा. जि.
४

यमिव। उच्चकै। रतिशयाय उच्चमेव वागगणस्थितत्वादतिश्रुत्वा च प्रयाणो वितशदात्तग्यो वर्णनार्थत्वा दाश
र— नस्योपमानत्वं उपवीतशब्देन ब्रह्मसूत्रस्याविन्यासविशेष उच्यते. ननु ब्रह्मसूत्रं उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोक्तं
दक्षिणोकर इत्युक्तत्वात्। धर्मधर्मिणो रभेदोपचारादपवितपदेन यज्ञसूत्रमिहोच्यते। यदा उपवीतं धर्मोऽस्या
स्तीत्युपवीतं। अर्श आदित्वा न्तवर्था योऽवप्रत्ययः॥७॥ ॥ निसर्गेति॥ पुनः किंभूतं वाहमनो जंय चमूरोश्चित्रम
गस्य चर्मतेन च कासतं शोभमानं किंभूतेन निसर्गेण स्वभावतेः चित्रं नानावर्णं उज्ज्वलं दीप्तसूक्ष्मं शून्यं पल
लोमांगं यस्य तेन लसन् यो विशदः पद्मनालखण्डं तद्वत्सितं धवलं यदंगं गात्रं तदसंगः संबंधो यस्य अत्रो
पमानमाह। कुथेन गजकम्वलन इन्द्रवाहनं नायेन्द्रमिव एरावतगजमिव पूर्वविशेषण द्वयं योज्यमत्रपि इन्द्र
वाहनमित्यत्र संबंधमात्रविवक्षितं नेत्रस्याहितत्वमपि तेन वाहनमाहितादिति न त्वं भवति तथा च वासनः नेत्र
वाहनशब्देन एतत्वाहनस्याविवक्षितत्वात्। सर्गः स्वप्नावनिर्माणा निश्चयाध्यायसृष्टिभ्यमरः॥ एरावत
स्य श्रुत्वा तमहाकायत्वा उपमानं॥ ८॥ ॥ अजसतिमि॥ अथाक्षमालाद्वारेण वर्णनमाह॥ पुनः किंभूतं
अक्षास्रक्षापास्फटिकाक्षमारातया विभानं शोभमानं किंभूतया अजसमविरतमाश्रवितः श्रवितनादो
यो वज्रकाण्डो विष्णो तं व्रीतेन क्षतः सन्तुज्ज्वलो यो गुह्य नखः तस्मां शुभिः किरणैर्भिन्निवासंगतया अतएव

रामः
४

पुरोगे प्रवासे निर्दिष्टैः पूरितसंदेह्यस्मा एव भूतया एव. अभ्यर्क्षस्फटिकेन नखरक्तप्रतिविंवादेवमुपमासज्जनाप
रिज्ञानाय प्रथमतो वादनमश्रावनतच्च वीणादीनां नखैरेव क्रियते अजप्रसात्फलितेति वज्रमः ॥ १॥ ॥ अथ
वीणाद्वाराद्वर्त्तनमाह ॥ एणद्विरिति ॥ पुः किंभूतं मुहुर्वा रं महतीनिजवीणा अवेन्दुमानं पश्यन्तं. किंभूतां स्व
रे निषादादिभिः प्रथमं समु - यसंकरतां गतेरित्यर्थात् ॥ अस्फटैरस्फटं अस्फुटीभवन्ती ग्रामविशेषस्य भैरव
माधवादि कामोदानमन्यतमस्य मूर्ध्ना रागप्राप्तिरूपास्वनोक्तिर्यत्र तां किंभूतैः नभस्वतः वा योराद्यदनया आ
समन्नाद्रावेन वासनयारणादिः शब्दायमाणैः पृथगसां कर्षणविशेषतोभिन्नं प्रकाशितं स्वस्वश्रुतीनां मण
लं समूहोयेषां तैः महतीनारदवीणातत्र तन्त्री द्वये चतुश्चतुः श्रुतिकाः स्वद्रुमध्यमपंचमास्त्रपः स्वरः। भन्त्री
द्वये द्विः श्रुतिकौ निषादगा-धारौ. तन्त्री द्वये चतुः श्रुतिकौ ऋषभवैवताविभ्येवं द्वाविंशति श्रुतयः। उक्तं भरतोत्रयो
ग्रामास्त्रयो रागावभूवः स्वरमण्डलैः सर्वस्वरगुणाधारास्वरवर्त्तप्रवर्त्तिनः। वभूवभैरवो रागो ग्रामः पूर्वस्वरे स्वि
भिः। पश्चिमस्तेस्तथा भूतैर्मोधवादि समूर्ध्वनः। स है वमूर्ध्वनाभिः स निषादः करिणां वजनं। स्वावाचो प्राप्तावान्
ग्रामः स्वरः कामोदसिद्धये ॥ पञ्चान्तरं च ॥ भैरवो कामतो ज्ञातः कामोदः सत्यजे। मतः सितसु रुषजो ज्ञेयो. ग्रामो
हरमुखत्रयं ॥ सिंधुर्माधवादिः। अत्रमंचाः कोशतीति वंधोपचारात्. अतः शकरमुखेन यास्वराणां परिणतिः

मा. टी.
५

सग्रामः तत्संभवावमूर्च्छनाभवति। स्वरः संमूर्द्धितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्राम
संभवां॥ यद्वा नभस्वतश्चारने पृथक् कृत्वा विभिन्नं श्रुतीनां मण्डलं समूहो यैस्तैर्निर्घादादिभिः स्वरैः ग्रामाः ष
-मध्यमगांधाराः तेषां मध्ये ष-ः पाताले मध्यमो मत्तोगांधारः स्वर्गगीयते। अतएव देवैर्गीयमानत्वात् स्फु
टीभवन्ती ग्रामाविशेषस्य गांधारस्य मूर्च्छनापत्रतां महतीं स्ववीणां अवेक्ष्यमानं। प्राक्प्रयत्नेनाध्यवं मूर्च्छना
न प्रादुरासीदिति दृष्टान्ते तु पवनसंस्पर्शवशां देवाभिभूत्या श्रव्यं पुनः पुनरवलोकनं। एतेन मुनेर्वि सिष्टे त
त्री संयोजननातुरीकचिता। स्वराणां शब्दस्वरूपत्वे पिरणानमाभिव्यक्तिः॥ लक्ष्मीधरस्तु पृथगसां कथ्येता
विभिन्नं प्रकाशितं श्रुतिमण्डलं यैस्तैः स्वरैस्तस्त्रीभिः पवनाद्यदनेन व्यक्तीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनां मह
तीं पश्यन्तमित्याहं॥ अत्र हि स्वरशब्दस्य न तन्त्रीवाचकतानवोपचारणं॥ सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामाः पूर्वनां त्वं
कविशः। द्वाविंशतिस्तु श्रुतयः तालाः पंचाशद्गुणकाः॥ निषादधर्षभगांधारः ग-सध्यमधैवताः। पंचमश्चेभ्य
मी सप्ततन्त्री कण्ठोऽस्थिताः स्वरा इत्यमरः। स्वरोऽकारादिमात्रासु मध्यमादिषु वधनौ। उदात्तादिषु च प्रोक्तः
स्वरो नासासमीरण इति विश्वः॥ १०॥ ॥ अर्थमुनेर्भगवद्वेश्मनमनमाह॥ निवर्त्येति॥ समुनिः चक्रिणः श्रीकृ
ष्णस्य पदं स्थानं समासदत्तप्राप-सदेर्लिङ्गिभूदन्तत्वादङ्। किं कृत्वा नभः सरो देवान् विवर्त्य अनव्रजतः पश्चा

रामः
५

कृतेः कृता आनतिर्नमस्तुतिर्यैः अतीन्द्रियविषयकं यत्ज्ञानं. तस्य निधिराश्रयः यद्वा अतीन्द्रियज्ञानस्य
मोक्षवीजस्य निधिः चक्रिणः किंभूतस्य सादिता अवसादनीता दैत्यानां सम्यगेन तस्य. एतेन मुनः कार्यसिद्धि
र्द्योत्यभ्यते। यदं किंभूतं महेश्वरलयाचारुमहेश्वरलयाऽमरावती तद्व्यासुणोभनः अभ्योपि अतिन्द्रियज्ञाननि
धिः अनुसादृश्यं वृजतोगतो हृदेवानूहेयत्वात् कृतानतीनूनि। वत्तोधः कृत्यामहेश्वरलयादपि वारुविद्योः पदंग
कृति. अन्योपि वैरिवारणा यचक्रिणो ग्रामजालिनः स्थानं जातिनीधनिः। चक्रीकुलात् वैकुण्ठकोकाहिग्राम
जालिष्ठितिनिश्चः॥ पञ्चात्ताड- श्पयो रनुश्रुतिच। अथ भगवतः संभ्रममाह॥ ॥ पतदिति॥ नावदेव स भगवा
नूकृष्णः उच्यते रभुचात् पीधदासनादुदतिष्ठत् उत्तरे जवेन वेगेन तावत्कदायावत्पसंश्चासौ पतंगश्चेति
तेन पतदादित्वेन प्रतिमाशादृश्यं यसा एवंभूतो मुनिरस्य भगवतः पुरोगे भुवि न्यलीयते न त्वीनो भवेत्। तयो
निधिरित्वा दशतिशार्थं. अस्मि पुरश्चिप्रत्यक्षत्वात् जवेनेति संभ्रमार्थं. उपमानमाह। गिरेः पर्वतात् तडित्वा
निवमद्य इव. यथाऽवलानुलित्वा तडित्वा नुपतितर्धेत्यर्थः। आसनस्य गिरितुल्यता पीताम्बरत्वात् कृष्णस्य स
तडिन्मेघतुल्यता। यथोचिता द्रव्येऽद्यत इति युक्तपदोपन्यासः न्यलीयतेति देवादिकस्य लीड्. श्लोषणे इत्य
स्य कर्तरि लृट् यथा सूर्यो यावद्विरिना नोतिता वद्यनोऽद्वेतिष्ठतीति ह्यर्थः। पतंगः शूलभेशो लिप्रभे देवि

मा.टी
६

विहगेरवाविति विश्वः॥ अथ मुनेरवतारणमाह॥ ॥अथेति॥ अथानंतरंधानुर्वह्मणः सुतेन नारदेन चरणोभु
वस्तलेन्यधाधिघातांनिहितो. किंभूतेभूतले अधोऽधस्तात् फणिनांगणैः शेषानुयोयिभुजगैः कथंचित्कष्टस
ध्याधतेसंभ्रमप्रत्यस्थानोस्थितहरिवरणभराक्रान्तत्वात् किंभूतेरतएवप्रयत्नेनोत्तमितानमनीकृणाये
स्तेतथा. अभिदेवकीसुतदेवकीसुतसुतस्याभिमुख्ये अभिपती आभिमुख्ये इति समासः यद्वा धातुः सुतेन देव
कीसुतमभिलक्ष्य कृत्यभाविगुरुभवमाशंक्य शेषानुयायिभुजगणैरः कथंचित्तलधते सति चरणान्यधा
धिघातांदधाने कर्मणि लुङि. स्यसि वेत्यादिना विनुदिडागमे आतोयुगिति युकरूपं चरणविति गगणगमन
लघुत्वागपदेव चतुचरणक्षेपपूर्वकमिति ध्वनितं॥ अथाद्यादिपूजनमाह॥ ॥तमिति॥ आदिपूरुषः
श्रीकृष्णः तं मुनिं सपर्यायासाधुपर्यपूजत सम्यगर्चितवान् किंभूतं अर्घ्यमर्घ्यार्हं किंभूतया अर्घ्यं आदि
रूपक्रमोयत्र अर्घ्यपयविपूरादिभिरपूजित. अतएव विशेषणान्न पुनरुक्तिसविशेषणमपौनरुक्तमि
ति वचनात् अवनसुखदंवचनं वदतीति वत्. किमर्थं पूजितवानित्यर्थो नरमाह. मणं धिणो बुधाः प्रणयात्
स्नेहात् अपुण्यवतांगहानुपैतुं उपगन्तुं अभीप्सव इह वोमभवतीति अपितु पुण्यवतामेव. तेषां वाभ्यागतः
पूजनएव। सर्वस्याभ्यागतो गुरु इति वचनात्। गृहः पुंसि वभून्नेवेभ्यामरः। प्रणयः प्रेम्नि विश्वासे. याच्नाप्रश्न

रामः
६

वयोरपीतिविश्वः॥ अथोपवेशनमाह॥ ॥तथावदिति॥ चिन्तनोमुनिः कृष्णः तावदेवस्वहस्तदन्तेस्वकरो
पनीते आसने मुनिं नारदं अभिसर्त्तुं भोवेन न्यवीविश दुपवेशयामास अत्राभिनिवेशश्चेति कर्मत्वं न भ
वतिपरिक्रमणे संप्रदानमित्यन्यतरस्याग्रहना नुवृत्तेर्न्यवस्थितविभाषात्वात् तावत्कदायावत्जनो लोकः ए
तौ कृष्णनारदौ उस्थिता बुद्धस्थितौ नोदपश्यन् न पश्यतिस्य किंभूतौ तुषारं जनपर्वताविहहिमकञ्जलगिरि
तुल्यो धवलनीलरूपत्वात् तुषारः पर्वतविशेषः ताविवयावत्तावेह द्यावत्रावधौ यावत्तावन्न कल्पेऽवधोमाने
परिक्रुदे इति धरणिः । एतावुस्थितौ नोदपश्यदिति शीघ्रतया आदरा शय उक्तः । यद्यतुषारपर्वत उन्नरदिग्वासी
अंजनपर्वतश्च दक्षिणदिग्वासी तयोरेकस्थितिदर्शनं नानानिष्टहेतुरतो भगवता तन्न दर्शितमिति भावः ॥ उपविष्ट
स्योपमानमाह ॥ ॥ महानिति ॥ समुनिः अभिसायं संध्या काले अतो दयादेह दयावल्लिशिरः स्थितस्य चन्द्रमसोभि
रामसोभिरामं ता शोभामवूचुरत् अहापीत् उपमानयोत कमिदं किंभूतो मुनिः मद्गान्तपः प्रभावेन शापानुग्रहत्वे
मतया वाकं संकृषः कृष्णस्य पुरोगेऽन्वैकैर्महतिविष्टरे आसने निषेदि गान् उपविष्टः किंभूतस्य कंसं संकृषः स
हानीलशिलाविसिष्टेऽनीलमनीलस्यैव रुग्दीप्तिर्यस्य तस्य अत्रोदयादिवासनस्य संध्या कालः कृष्णस्य चन्द्रो
मुनेश्चोपमानविषेदि वानिति भाषायां सदवसश्रुव इति कसुः कंसं कर्षतीति किपिरूपं महारी लोभंगराजो

मा. टी.
७

म- वागविशेषयोरिति विश्वे उक्तत्वात् एव यद्यपीन्द्रनीलमणिप्राप्तिस्तथापि शिनासदस्य श्रेष्ठार्थपरत्वान्न
पौषरुक्क्यः उक्तं वा शिलापर्यायशब्दोपपदादुत्तरसंस्थिताः विसिद्धं तं मणिं प्राहुः रिति शास्त्रविदोज्जनाः ॥
अभिसायमिति विभक्त्यर्थे व्ययीभावः । अन्योपिमहानीलशिलारुवः मतोः श्यामलः । इत्युपध्वयेति कः कं
सकृषः कांस्यभाजनं कृषतीति पूर्ववत् कः विष्टरे विश्वतो हर इति श्वनिः कृत्वा सनयो विष्टर इति निपातना
सायः काण्डापरारुयोरिति विश्वः । कंसः स्यात्तेजसद्वये पानभोजनपात्रयोः । कंसो दृष्टश्च कविभिः दैत्यम
नप्रभेदयोरिति धरणिः ॥ ॥ अथ पूजातोऽतिशयितां भगवत्प्रीतिमाह ॥ विधायेति ॥ स यज्वनाप्रिय ४
कृष्णः तस्य मुनेरपचितिं पूजां विधाय कृत्वा प्रकाममत्यर्थं अप्रीयत प्रीतो अभवत् किंभूतस्य प्रसेदुषः वि
हितादरेण प्रसन्नस्य किमिति प्रीतो भवदित्याहाहियतः महानुभावो महान्तः आर्यान्मन्यान्मुहुः परिव
र्याया पुनः पुनः श्रूश्रूषया ग्रहीतुस्वीकृतुं वानितान्तमत्यर्थमधि तो भवन्ति अप्रीयतेति कर्मकर्तृरिलुङ्
दिवा दौ वाह्मया च योरवचितिरित्यमरः । अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावबोधके इति धरणिः ॥ अथ मुनि
नोपनीते तीर्थजले हरेरादरमाह ॥ ॥ अशेषति ॥ सहारिः कृष्णः न तेन न मेण शिरसामस्तकेन फोजलाव
ग्रहीतुं गृहीतवान् किंभूता अपः कमण्डलोः कर- तपाणो हस्ते निधाय कृत्वा रुषिणा अतुदीरितादती- अ

रामः
७

शेषानि सत्त्वोनितीर्थानितेभ्य उपगृहीता आनीताः अतएव अद्यस्य उरितस्य घत् ओद्यस्तस्य विश्वं सविनाशोपटी
यसीः समर्थाः कमण्डलोरिति अथेदित क्रियमपादानं कमण्डलोरारुष्य ल्यपू लोपेपंचमी॥ अद्यमद्यसि
द्वः खेचेति विश्वः॥ उपविष्टे भगवत्यासनस्योपमानमाह॥ ॥ सति॥ सरुहः यत्र कांचनसोवर्षे आयूने मु
नेर्नारदस्यारनुज्ञया न्यविक्षत उपविष्टवान् तत् आसनं तदा तस्मिन्काले सुमेरुशृंगस्य श्रियं शोभां जिगोय
अजैषीत् सा किंभूतः न चो नूतनो योऽमुं देवमेव तद्वत्स्यामं वपुः शरीरं यस्य किंभूतस्य सुमेरुशृंगस्य जम्बाज
मूपलेन जेनिता उत्यादिता श्रीः कान्तिर्यस्य जम्बाज विकारं फलं जम्बुः तस्मिन् विकार इत्यणो जम्बाजरे तिलुप्लु
पियुक्तवद्युक्तिवचन इति श्री त्वं यद्वा जम्बाजं वृक्षेण जनिता श्रीर्यस्य जं वृक्षोपि श्यामो वर्त्तते भूतीयादि
पुभावितपुंस्कं प्रवद्वारवस्यति पुंस्त्वे ह्रस्वत्वमुमो न भवतः न्यविक्षते तिलुदिने विशति तदु शल इत्युपधादनि
टः स्फ इति स्फ कांचन इति तस्य विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादित्यस्येत्यद्दीपोपलक्षकजजम्बा भगवतः सादृश्यं
सुमेरुसंगेनासनस्ये भगवतः पुनरुपमानमाह॥ ॥ सति॥ सरुहः दिविद्युते श्रुमे किंभूतः तत्तं दहोतीर्षयत्क
र्त्तस्वरं सुवर्णं तदद्वा सुलंभासनशीलमम्बरं वा सोयस्य कथोरः प्रोढाय तारापतिश्चन्द्रस्तस्य यज्ञां कृतं तद्वद्विः
कान्तिर्यस्य यद्वा कथेरतारापतिस्तं कृतं यत्र तत्कथेरतारापतिस्तं कृतं माकाशं तद्वद्विः कान्तिर्यस्य यद्वा कथेरतारापतिस्तं कृतं

मा. टी.
८

। अद्वाक होरता स पतिलां कुरुनं कलंकभूता क्वविर्जस्य जित वन्दुदीप्तिरित्यर्थः उपमानमाह वा इव ज्ञात वेदसो वड
वानलस्य शिखाभिराश्रितोऽम्भसां निधिरिव समुद्र इव वडवानलशिखावसनोपमा अंभो निधिरिव कुरुनस्य कार्ण्य
यतेव तापात्ते त्रिषु तापेन पुंसकं । दाहो नीलैव वडो व. बुधास्तपपदं विडुः ॥ अथ भगवद्युतीनामाधिक्यमाह ॥ ॥
रंथांगेति ॥ रुषित्विषो लदनादी प्रयो विरेजिरे शुभ्रभिरे किंभूता त्विषः रंथांगं पाणो हस्ते यस्य प्रहरणा र्थेभ्यः प
रे निष्ठा स प्रम्याविति पाणिशब्दस्य पराणि पातः तस्य रंथांगपाणोः कुरुनस्य रोचिषां पतलेन सम्बलिता मिलिताः
इपमानमाहन कं रात्रौ तुषारमूर्तेश्चन्द्रस्यांशव इव किरणा इव ॥ किंभूताः तरे वृक्षस्य वलन्ति यानि पलाशानि
तेषामन्तरमवकाशस्तदेव वगोचरो विषयो येषां नैतथा ॥ अथोभरते जसोः समतामाह ॥ ॥ प्रफुल्लेति ॥
तदा तस्मिन् काले तौ हरिमुनी एकवर्णा विववभूवभुः किरणैः परस्परेणान्योन्यं कुरिता संवंधीभुता अम
लानिर्मला क्वविर्ययोः ॥ किंभूतैरभीषुभिः प्रफुल्लं विकशि यत्तापि कुरुत मालकुसुमं तन्निभैस्तत्सदृशैः सप्त
रुदस्य यः पांशून् दलितस्तद्वत्पाण्डुभिर्द्वलैश्च श्रुभैर्नैरनुभयविशेषणं श्यामशुक्लदीप्ता रन्योन्यमिलना
त्तौ कर्चूरमूर्तीविवर्तौवभूवतुरित्यर्थः ॥ परस्परोपपदाच्चेति कात्यायनवचनात् परस्परेभ्यस्य साधुत्वं ॥ ॥ अथ भ
गवतः प्रमोदति शयमाह ॥ युगान्तेति ॥ केटभाद्विषः कुरुनस्य तत्र तनौ तपोधनौ तपोधनाभ्यागमनात् संभवतः

रामः
८

त्यर्त्तिपासांतामुदोहर्षानममुः नमान्ति स्यतत्र कुत्रयस्मीतनौ शरीरे चतुर्दशभुवनानि सविकाशं सावकासं
यथा स्यादेवमासते वसस्ति स्म किंभूतस्य युगान्तकाले प्रतिसंहतो लघु कृतो वालतां प्रापित आन्माये नू. के. ट.
भद्विष इति पदं सार्थकं तत्काल एव मयोर्विनाशात् तत्र तनौ तद्भगवत्सं वं धित नौ न तु त - भगवत एकं वा त
नोरप्युपचारादेकत्वं यत्र विशेष न स स्म त्या आश्चर्य कल्पना सति त्रौ के रल कारो वा. यद्वा यस्य भगतो युगा
न्तकाले प्रतिसंहतात्मनस्तनौ जगन्ति अंसविकाशं आसते तस्य भगवतस्तत्र तनौ मुदो नममुः ॥ अतिशयो
क्तिरलकारः ॥ ॥ अथ भगवतः प्रफुल्लनेत्रतामाह ॥ निदायेति ॥ स श्रीरुसः पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटो भवत्
वत् पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्य स तथा तदा यथार्थं नामा अभवदित्यर्थः ॥ किंभूतः विलोचने चक्षुषी विभूत
धानः यतिना रदमभिमुने राभिमुखो मुदा ह घेण विकारां प्रकाशमुपेयुषी उपगते अतएव अधि श्रिता प्राप्ता
श्रीर्गीर्णा. मुनिं किंभूतं निदाय धामानमिव आदित्वं मिव अन्यदपि पुण्डरीकं निदाय धामान् आभिमुख्ये विकारा
अधिगत शोभं च भवतीति उपमालंकारः उपमायां जकश्च वृद्धी हिरेव समासः ॥ तथा चोपमानप्रस्तावेद एषी
वृद्धी हि समासश्च शोकवदनादिवृत्तिः ॥ अथ भगवतो वचनमाह ॥ ॥ सितमिति ॥ अथानन्तरं अच्युतो ह
रिः वाचमवोत्तवदति स्म. किंभूतां वाचं. अविमुद्धमनुपहतं वाश्मीतमीषद्वसितं यत्र किं कुर्वन् नृदिजावली ई

मा. टी.
६

नपंक्तिः सेववालनिशाकरोवालवद्रस्तस्यांभूभिः किरणैः करणभूतैः सितंधवलं मुनर्धपुः शरीरं सुतरामत्य
र्थं शितिम्नाश्रयेतेन लंभयन् प्रापयन् किंभूतैर्वित्तारिभिः प्रसरणशीलैः सोधमितं सोधं निशाकरकिरणाः सि
तिम्नायोजयन्ति सितस्य भावः सितिमावर्त्तयद्यदित्य इमनिज्जेति इमणि च अन्यत्रावस्थायां कर्तुः सितिमुः क
र्मसंज्ञानास्तितेन कर्त्तरितृतीयेव भवति स्मितं हसितमुर्त्तमस्येव भवति। तदुक्तं भलते। इषद्विकसिते दृनैः
कदाचैः सोषु वान्वितैः। अलक्षितदिजद्वारमुर्त्तमानां स्मितभवेत्॥ एकविप्राणुजाद्विजा इत्यमलः॥ ॥ यदुवा
च भगवांस्तदाह॥ हृदतीति॥ शरीरभाजां सर्वप्राणिनां भवदीयं तावकीयं दर्शनं कालत्रितयेपि भूतभविष्य
द्वर्त्तमानेऽपि योग्यतामभीष्टार्थभाजतां वनक्तिप्रकाशयति तदेवाह संप्रति वर्त्तमानकाले अद्य पापं दुःखं वा
हरभ्यपनयति त्वदर्शनादुरितं च सोभवतीति वर्त्तमानाभीष्टयोग्यता। एष्यतः भविष्यतः अभ्यस्य हेतुः का
रणं यत्र भवान् व्रजति तत्रावश्यं भाविमंगलसंभावनेति भविष्यति योग्यता पूर्वी चरितैः पूर्वजन्मनि कृतैः शु
भैः पुण्यैः कृतं जनिपूर्वैः पूर्वपुरुषैर्वा कृतैः पुण्यैर्वा जनितं अकृतपुण्यकर्मणां स्थानं भवद्भिः सर्वथाने
वगम्यते इति भूतकालयोग्यता योगमर्हति योग्यः दण्डादिस्वाद्यः योगोऽपूर्वीर्थसंप्राप्ताध्यानसंगति युक्ति
पु। वपुः स्वेयं प्रयोगे च दिक्भादिषु भेषजोविश्रुत्यातिनिद्रायाय संहननेषुपि। कर्मण्यपि च योगः स

रामः
६

तयोऽगः कुष्ठो घघेगदे इति विश्वः ॥ ॥ अथ मुनेर्महत्त्वमाह ॥ जगत्त्वपर्याप्तेति ॥ अदः इदं मतः गुणभे
दो मोहो वा त्वयानुत्तं शिपुं कैः ते जोभिः किं भूतैरसंख्यतांगतैरसंख्यैः प्रसज्य हठेन यत्तमः जगति अप
र्याप्ता असंवंधी भूताः सहस्रं भाने वोग भस्तयो यस्य एवं भूतेन भानुना सूर्य एनियत्रं अपनेतुं न समभावि
न शकितं किं भूतं न विद्यते उत्तमधिकं यस्मादित्यनुत्तमं अतिमहदित्यर्थः ॥ एतुना हि ध्यात्त रूपं तमोऽपनी
यते न तु मोहमयमिति भावः यत्तमः सहस्रकिरणो नापनेतुं न शक्यते तदसंख्येते जोभिरपनीयत इत्युचितमे
व प्रयोक्तुं कारस्तथा च दण्डी प्रेयः प्रतरख्या नमिति नुद विदेत्योदि नानत्वाभावपक्षे रूपं भानुरस्मिदि वा कस
वित्यमरः ॥ यद्वा यत्तमो भानुना जगति अपर्याप्तमसमाप्तं सहस्रं भानवः किं रणायैव भूतेन नियन्तुमपनेतुं
न समभावित तत्तमो मोह रूपमसंख्यतांगतैरसंख्यतांगतैरपिते जोभिस्त्वयानुत्तमपनीतं अल्पार्थेन अ
तेन मुनेरतिते जस्विताभिहिता संमाहामेकतमोपनयनादिदोषो द्वैलक्षणमुक्तं ॥ तमोऽन्धकारे भानो च त
मः शोके गुणोत्तरे इति विश्वः ॥ ॥ अथ स्तुतिमाह ॥ कृत इति ॥ प्रजासृजा ब्रह्मणा त्वं श्रुतीनां निधिराश्रयः कृत ४
किं भूतेन प्रजानां लोकानां देमस्य मंगलस्य लब्धार्थस्य वा कर्त्री ग्रहणावता प्रातिपदिकेन तदन्ते विधिनीस्तीति
नक्षत्रे मम प्रिये वेदि च वेदानां त्वमाश्रयः धर्मो हि वेदमूलः स च लोकान् रक्षतेति भावः सुपात्रेऽत्यन्तयोग्यो

मा.टी.

१०

निःक्षेपः समर्पणं अर्थो न श्रुतीनां तेन निराकुलोऽवयव आत्मा यस्य तेन त्वं किंभूतः स दोषयोगे विधिपूर्वक विद्याय
होपि गुरु रूपं देष्टा. अथ वोपयोगे पिष्टगुरुत्वमिति विरोधः अक्षयोऽनपायः उपमानमाह धनसम्यदा मिव य
था तेनैव वाचा सुपात्रेशो भनभाजने योनिक्षेपो धारणां तेन निराकुलात्मना स दोषयोगे धर्म्मोद्युपयोगे पिष्टगुरुत्वं
यश्च धनसंपदं निधिः पद्मादिः कृतः। पात्रं तु भाजने योग्यं. पात्रं तीरद्वयान्तरे। पात्रं श्रुत्वा दोषसर्वं राजमंत्राणि
चेष्यते इति विश्वः। मार्कण्डेयपुराणे तत्र पद्ममहापद्मो तथामकरकक्षुपौ। मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शंखश्चैवाष्टमौ
निधिरिति॥ ॥ पुनस्तुतिमाह॥ विलोकनेनेति॥ हे मुने यद्यपि तवाऽमुनाविलोकनेनेव संदर्शनेनेव कृतार्थः
कृतकृत्यः कृतोस्मि तथापि गिरो वाणीः श्रुश्रुषुः श्रोतुमिच्छुरहमस्मि. किंभूता गिरः गरीयसी महार्थाः किंभूतेन
विलोकनेन निवर्तितां यसानि वन्निगंदूरीकृतं अहः पापं येन तेन पापविनाशकेनेत्यर्थः। ननु कृतकृत्यः कथं
गिरश्च श्रुषुरित्याह अथ वेभ्यनुपपन्नान्क्षेपेयस्मादर्थे वा श्रयस्य तु दयकेन भृष्यते अपि तु न केनाधीत्यर्थः
। अथ सुतरोत्तरमिच्छावर्द्धतएवेत्यर्थः। गिर इति नरोकावयवपक्षीनिषेधः॥ ॥ गतस्य हमिति॥ भक्त्या मुनेरा
गमनप्रयोजनं पृथुप्रश्ने परीहारमाह। नोस्माकं तां धृष्टतां प्रगतां तवैवैष गुरुर्महानागमनस्तनोति विस्तर
यति. किंभूतः उदितमुत्पन्नं आत्मगौरवं यस्मात् तां कां धृष्टतां यथा धृष्टतया गतस्तहोपि नित्यहोपि आगम

राम

१०

नप्रयोजनं वद इति व - व्यवसीयसे व्यवसायः क्रियसेतवोगमनोदितात्मगौरवोभवन्तमागमनप्रयोजनं पूर्ण
मीत्यर्थः । अन्यस्यापिशिवस्य गुरुरेव धृष्टतां तनोतीति ध्वनिः । स्पृहाशब्देभिदादेराकृतिगणत्वात् चिन्तिपू
जिकथिकुम्भिव - चैवेति चकारादासधुः ॥ ॥ मुनिवचनमोह ॥ बुवन्तमिति ॥ सेवती नादराः एवं पूर्वोक्तं
बुवन्तं भाषमानं तं कृष्णं उवाच । किमुवाच । हे पुरुषोत्तम पुरुषेषु तम - भगवतो जगन्मयस्य निहोरायितु
मशक्यत्वात् षष्ठी समास एव वा त्वया इत्थं न वाच्यं न वक्तुमर्हति - यतः योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणी
यः साक्षाद्द्रष्टव्य इत्यतोऽस्मत्प्रयोजनात् किमन्यत् गुरुमहत्कार्यमस्ति अपितु न किमपि - आत्मावारेसाक्षा
त्कर्त्तव्य इति वेदवचनात् - यद्वा गुरुयोगिनामपि स न कादीनामपि इत्यतोऽस्मात् त्वत्साक्षात्कारादणत् किं
कार्यमस्ति अपितु नास्ति किमुतास्मदादीनां अतस्त्वामेव द्रष्टुमहमोगत इति भावेः । इत्यत इति शब्दोऽव्य
यसमुदायः । यद्वा सवती तं कृष्णमित्येव वक्ष्यमानमुवाच ॥ ॥ पूर्वोक्तमेवोपपादयति ॥ उदीर्क्षेति मनः स्वि
नः प्रकृष्टमनो युष्टस्य योगीनः मोक्षपथं मुक्तिमार्गं मुपेयुष उपगतस्य त्वमग्रभूमिः श्रेष्ठ आश्रयः यता
मुक्ता भगवत्येव निलीयन्ते - निरपाय संश्रया अपुनरावृत्तिरुत्तमा - अपायः पुनरावृत्तिरुत्तमा दोषः मा
क्षपथं किंभूतं उदीर्क्षेद्भट्टोरागोयेषां जनानां तेषां प्रतिरोधकं निवारकं - यद्वा उदीर्क्षरागाः प्रतिरोधकाय

मा. टी.
११

त्रयतो निरागा एव सुख्यन्ते. जनैरभाङ्गं अङ्गु एतया पुनः पुनरानाक्रान्ततयाऽतिदुर्गमं। अथ वनविष्य
ते मोक्षस्त्रागोपत्रवोरपुपद्रवात्तं अमोक्षपथं दुर्गववर्त्म उदीर्क्ष रागा अतिशयितमात्सर्ग्याः प्रतिरोध
काञ्चोरापत्रजनैर्लोके रभीक्ष्णमनाक्रान्ततयाऽतिदुर्गमं उपगतस्ममनःस्विनः साधाः निरुपायसंश्रयार
विनाशश्रुत्वा श्रया. अग्रभूमिः श्रेष्ठ आश्रयस्त्वमेव. यद्वर्त्मनि तान्मुद्रुततत्करादित्यः प्राणसंशयमि
याजनैरतीव परिहृतमासीत्तत्राधुना त्वत्प्रसादाद्विगता पापभयाः साधवः सुखेन संचरन्तीति भावः। प्र
तिरोधि परास्कन्दिपाटचरमलिमुवा इत्यमरः। भूमिः क्षितीस्थानमात्रे इति वैजयन्ती। रागो नुरक्तो मा
त्सर्ग्यैकैशा दोलोहितादिष्ठिति विश्वः। प्रकृष्टं मनोऽस्यातीति प्रसंशयां मत्वथीयः॥ ॥ उदासितारमि
ति॥ अथ सांख्यदर्शनोदितात्मवर्त्मना ह॥ हे भगवन्तपुराविदः अतीतानागतज्ञाः पण्डिताः पुरातनं पुरुषं
चिरं न नमात्मानं त्वं वदन्ति आसनं किं न भूतं उदासितारं उदासीनं निगृहीतानि विषयेभ्यो व्यावृत्तानि मा
नसानि यैर्योगिभिरध्यात्मदृष्टा कथंचन कष्टसंख्यागृहीतं ज्ञानं विषयीकृतं विकारेभ्यः षोडशेभ्यो वन्ति
र्वाज्यं. अपपरिवहिरवः पंचम्या इत्युच्यते भावः। प्रकृतेः पृथक् भिन्नं. सांख्याचार्यास्तु मूलं प्रकृतिरविकृ
तिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकलुविकारो न प्रकृतिर्नैव विकृतिः। अस्याप्यमर्थः प्रथमं ता

रामः
११

वत्पुरुषात्माततः सत्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः सा च कदा रिद्धि कृति भजते तमोम
हान् बुद्धिरुपः तज्जन्मो ह मत्रेति विविधो हंकारः तस्मात् शबरुपरसगंधस्य शात्मकानि पंच तन्मात्राणि एते म
हदाद्याः सप्त विकारजनकत्वेन प्रकृतयः प्रकृतिजनकत्वेन पि कृतयश्चेत्पुंभयरूपाः ततः पृथिव्याप्तेजोवाक्
काशानि पंच भूतानि ततश्च सुप्तौ सिकाशौ त्रिजिह्वा त्वग्रुपाणि पंच बुद्धीन्द्रियाणि पापु पस्थ हस्त पाद रूपा
णि पंच कर्मेन्द्रियाणि एकादशं मनो बुद्धीन्द्रियाणि एते पृथिव्यादयः षोडशकपदवाया विकारा एव न
कदाचित् प्रकृतयः पुरुषत्वात्मान प्रकृतिः सांख्याकार्त्तानि पंच रिंशतितत्त्वानि अन्यमपि पुरातनं पुरुषं वृद्धमुदा
सीतं निगृहीते मानसे विविक्तचित्तैः सुजनै रधिकमात्मदशसु बुद्ध्या कथं च न कथमपि गृहीतं ज्ञातं विकारा
दिन्द्रियक्षोभरूपा ह्यभिर्भूते प्रकृतेः परिजनात् स्वभावादेव वा षष्ठ्यं भूतपुरा विद एव जानन्ती धनिः ॥ नि
वेशेति ॥ अथ सांख्या सिद्धमक्तादर्शनात्तरोक्तादर्शनात्तरोक्तलुष्टिकारणभूतवराह रूपं वर्णयति ॥ अहीश्वरः शेषः
स एव सत्तमस्तस्य शिरः सुमत्तकेषु उच्चैर्कैर्महं सुहेलया अवज्ञेया उद्धतमुत्तोलितं भूतलं त्वं निवेशयामासि थ आ
रोपि भवानसि किं भूतं भूतलं फणाभूतं संप्राणां ओकसो गृहस्य पातालस्य एकं क्वादनं त्वं किं भूतः जगत्र
यस्य त्रिजगतः एकः श्रेष्ठः स्वपतिर्निर्माता अन्यस्याप्योक्तसः क्वादनं वहुभिः स्तंभशिरः स्वरोप्यते त्वया

मा. टी.

१२

त्वे के नैवेति नोचितं। निवेशयामासि चेति। धलि अस्थे रनुप्रयोगः अस्ते भूरिति न भुवादेशः तथा च वृत्तिः।
कारः अनुप्रयोग भुवा ह्योर्वाधनं वदन्ति कर्तुं च मणीषिण इति॥ ॥ पुनस्तुतिमेवाह॥ अनन्येति॥ हेम
वनतवपुराणमूर्तेः श्रिरन्तनमूर्तेः केवलोरगद्वेषादिरहितो महिमा महत्वं केनावगम्यते ज्ञायते। अपितु न के
नापीत्यर्थः पद्मातवमहिमा केन वसुणा अवगम्यते नात्येति। पुराणतिसंकोधनं वा किंभूतायाः न विद्यते अन्या
गुर्वीमरुतीयस्याः न घृतश्चेति कपूनभवतिसमासान्तविधेरनित्यत्वात्। अनन्येति संकोधनपदं वा। अविद्यमान
नमन्यश्चिदभ्यनन्यः विश्वमूर्तेरित्यर्थः। मनुष्यजन्मापि भवान्सुरासुरानभवकुदकरैर्लोकादायिभिर्गुरो
रधः करोति जयति सुरासुरानित्यत्र येषां विरोधः। शाश्वतिक इत्येकवद्भावो न भवति शाश्वतिकविरो
धाभावात्तेषां विषयकृतो विरोधयतः। तथा च भारविः देवा सुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममंथे यद्वासुरैः सहि
ता असुरा इति शाकपार्थिवदित्वाभ्यापदलोपिसमासः। केवलः कृ - एकश्च केवालावधारित इति धराणाः
। मूर्तिः काठिन्यकाययेरित्यमरः॥ ॥ लपुकरिषान्निति॥ किल इत्यागमवार्त्तार्थः। अतिभारभंगुराश्र
तिशयित इत्याक्रान्तिपीडिताममुं धरित्रीं भूवल्लूकरिषात्लघ्वीकृतुं त्वं त्रिदिवा तत्त्वगविवातरः अव
तीर्णोसि इत्यागमवार्त्तः। साप्रतमधुना उडुढं धृतं लोकत्रयं येन तेन त्वये वगुरुरादरणीया क्रियते तरां भग

रामः

१२

वन्निवासादेवेयंभूरभ्यारविषययेत्यर्थः। यद्वाधृतलोकत्रितयेनत्वयैवगुरुरतिभारवतीक्रियते। योयां
लघूकर्तुमवतरति सकिंतांगुरुं करोतीति विरोधः। अथवचपूर्वमियंवरामर्त्यमात्रावती एतदेत्यादिभ
रासहोः भवन्तशरणमुपगताः। अधुनाविधृतभुवनत्रयभवनत्रयभवद्भराक्रान्तकथमात्मानंस्थापयि
षाभ्यतः त्वरयाः स्थाभारावतरणं कृत्वादिवमारुज्यतामिति स्वक्रीयागमनपिकटाक्षितमिति भावः लघू
करिष्यन्नितिलुटाशेषेचेति वकारात्पत्विवयेल्हृ। क्रियतेतेरामितितउः श्रुतितरपू॥ ॥ तदेवपुनः
स्फुटयति॥ निजो जसेति॥ हे भगवन् निजो जसा स्वते जसा जगदुहां उज्जासयितुं देत्यादीन् हिंसितुं यदि
त्वं महीतलं नोपाजिहीथाः नोपगच्छेः तदा मादृशादृशः पदं चक्षुर्विषयः कथं स्याः यत्स्वयमत्रावतीर्षः अ
तोऽस्मदादिभिर्दृष्टोसीत्यर्थः। किंभूततत्त्वं समाहितैरपि योगिभिः अनिरूपिः अवज्ञातः। समाहितैः प्र
तिज्ञाते समाधिस्थयतात्मनि। वाच्यवन्निहिते सिद्धे समाधाने समाहितमिति विश्वः। जगदुहामिति जा
सिनिप्रहसन्नित्यादिना घृष्टी। उज्जासनप्रहणनमित्यमरः॥ ॥ उपपन्नमिति॥ शिशूनालवधत्वं देकसा
ध्यइति भर्ग्यादर्शयन्नाह॥ हे विश्वं भगवन् अदः इदं विश्वं जगतपातुं त्वमेव शीशिषे प्रभवसि किंभूतं महोद्वेतेर्दृष्टि
ष्टमहादेवैरुपप्लुतं जनितोपद्रवं ननु इन्द्रादयो लोकपालाः कथं नपालाः कथं नपालयन्तीभ्यां शंकाहः क्षपा

मा. टी.

१३

रात्रिस्तमस्काण्डतिमिरसमूहस्तेनमलीमसंमलीमसमलिनः नभः आकाशं क्षालयितुमुज्ज्वलयितुं
रवेः ऋवेरविं विना कः संमेत शक्नुयात् अपितु न कोपि रविरित्यन्यराजितेति पंचमी. तमस्काण्डमिति कस्कादि
त्वात्सः। काण्डं नास्तेत रुक्मं धे. वाणो इव सरनीरयोः। कुन्सितैरुहसितस्तंभैः काण्डवर्गेषु दाकृतमिति विश्वः॥
॥ पुनस्तुतिमाह॥ करोतीति॥ कंसादयो यमहीभूतो राजानस्तैषां वधादिनाशात् स्वजनो लोकयत्तत वस्त
वं करोति. हरेर्नाथ एतत्त वाऽसौ तिरस्क्रियानिन्दा॥ हिरण्यारव्या हिरण्यकशिपुश्चाता. मवभगवता वरा
हरूपेण हत इत्यागमः॥ तत्पुरः सरास्तत्प्रभृतयोऽसुरास्तैरेव द्विषास्तान् देष्टुं किं पुनस्तु गुरुकार्यक
नुर्लघुकं। यं करणस्तु निनिन्देव भवति। यथा मत्ते भयाटनपटो हरेः सिंहस्य मगाणां वधात्स्तुतिर्निन्दा भ
वति। कामं निश्चितं हिरण्यारव्य इति यादौ हिरण्य आरव्या यस्य सहिरण्य कशिपुर्नामैकदेशकीर्तनात्. भीमो।
भीमसेन इति वत्तेन हिरण्यकशिपु रे वशिष्ठा लज्जामाभगवतैव निपातनीय इति स्मारयतीति श्रुतिर्नितं॥ ॥
प्रवृत्त इति॥ आशानप्रयोजनं प्रसूति॥ यद्यपि भुवनद्विषः कंसादीन् क्रमेण पेष्टुं विनाशयितुं स्वयमान्मनैव प्रवृ
त्तोसि. किंभूतः उक्तिरस्यक्तः श्रमः परिश्रमो येन तथापि मनोमां वा क्षालतया बहुभाषितया व्यनक्ति संवधा
तिमां वा क्षालकतीत्यर्थः॥ किंभूतं मनः मिथो रहसित्वदाभाषणत्वात् साहचर्यो न्यासापेक्षालुपं लुपं तु वद्विषासि

रामः

१३

तिज्जासिनीत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ तदिति ॥ अथ प्रकृतमाह ॥ हे उपेन्द्र इन्द्रावरजततस्माद्धेनोः इन्द्रसं
दिष्टं यद्वचो मया उच्यते तत् भवता क्षणं निश्म्यतां श्रुयतां किं भूतं विश्वजनाय हितं विश्वजनीनं सकलज
नहितमित्यर्थः ॥ ज्येष्ठभ्रातृसंदिष्टं मया मुनिनानिवेद्यमानं जगज्जनहितं क्षणमात्रशब्द इति कारणद्वयतः
अवणाहन्ती ॥ किं भूतेन भवता ॥ अहि द्विषः वृत्रशत्रोरिन्द्रस्य समस्त कार्ये श्रुयतां धुरंधरतां गतेन ॥ तदि
ति वाक्योपन्यासे ॥ इत्यत इति वर्तमानसामिष्ये वर्तमाने द्वेति भविष्यति लट् ॥ विश्वजनीनमिति आत्मन
विश्वजनेत्यादिना खः ॥ निश्म्यतामिति प्रार्थनायां लोट् ॥ अहिर्वृत्रासुरे सर्वे इति विश्वः ॥ ॥ अभूदिति
॥ प्राकनायकगुणवर्त्मानं वियपुरस्त्राद्रिपु विजयेन नायकस्योत्कर्षकथनाय इदानीं तद्रिपोरेव गुणवर्त्म
नं शक्रवाचिकद्वारेणाहे ॥ तथा वदामीह ॥ वंशवीर्यश्रुतादीनि कीर्तयित्वा रियो रिति ॥ तज्जया नायकोत्कर्
षः कथनं च विनोति न इति ॥ दितेः कश्यपपत्न्यास्तनूजः पुत्रो भूत् ॥ किं भूतः प्रतिपक्षजन्मनोरिपुजनितानां भि
यां अभूमिः अस्थानं ॥ तपनस्येव धृतिर्यस्य ॥ यंहिरण्यपूर्वं हिरण्योपपदं कशिपुं प्रवक्तुं नेव दन्ति जना इति
शेषः ॥ हृदो नुरोधा ह्यस्तमपि कविना न भाषितं न दोषाय उशन्ति ॥ कल्योपपदं महीरहवत् ॥ हरेः पुरन्दरस्य
इन्द्रशब्दार्थस्य परमैश्वर्ययोगस्य निरुद्धमहिंसकं इति परमैश्वर्य इत्यस्मादुणादिकारकपरोक्षेण भूदि

मा. टी.
१४

तिप्रयोगः पदसंस्कारेभूतसामन्यविवक्षायां लुङ् । तथा च भदिः ॥ अभून् नृपो विबुधसख इति ॥ ॥ समत्स
रेणेति ॥ अथ ते उणा उ छेदहेतवो वर्सनीयान्ते नु छेदहतव इति कण्ठाभरणो केस्तस्यैवो क्कदहेभून्
वर्सयति ॥ येन हिरण्यकशिपुना न्मूसदां दावनां मनः सुभयस्य भीतेः पूर्वीवतारः प्रथमावतारः न्यधी
यत आरोपितः । देवानां भीतिः प्रथमं तत्मा देवाऽभूदित्यर्थः किंभूतेन ते लखिनावलवतान विद्यन्ते
सुरायत्मा सो सुरः यद्वा विरोधार्थेन त्रसुराणां तिरोधी असुरः तस्य नाम्नः प्रथमाभिधेयतां अग्रलेख्य
तां घविराय चिरसमयं व्याप्य उपयुष्ठा उपगतेन समत्सरेण सक्रोधेन सदितेः पूत्रो भूषिदि पूर्वश्लोके
न संवधः । तस्मात्वेगवलयोरिति धर्णाः । परसंपत्तेरसहनं मात्सर्यमपि मत्सरः ॥ ॥ दिशामिति ॥
अथ दिक्पालश्चिह्नहरणमाह । श्रियः तत आरभ्य यत प्रभृतिदिशामधीशान् चतुरेपि सुरान् इन्द्रादीन् अपा
त्यन्कारागेन मार्त्तयैराहतास्तं दैत्यं शिषे विरेसे वने स्म तत आरभ्य चलो इति उच्चैरजसस्करं अतीवाकी
र्त्तिजनकं प्रवादं जनवाच्यतां अवापुः प्रापुः पूर्वदेवानां श्रियः स्थिराया सन् अन्या अपि स्त्रियः दिशां प्रो
ढस्त्रीणां अधीशान् निजपतीन् अपास्य रागेन हता अन्यं सेवमानाश्चला असत्पकीर्त्तिकरं प्रवादं प्राप्नुवन्ति
अत्र हि दिशः परस्त्रीत्येन ध्वनिताः । आरभ्येति प्रभृतिसमानार्थो निपातः । अयस्करमिति कृजो हेत्यादिना

रामः
१४

८:। अटः कृकमीतिसत्त्वं॥ ॥ अथ सुराणां तद्वयसोभमाह॥ पुराणीति॥ नाकिनांगणोर्देवगणोस्तदादि
तदारम्भात्तंहिरण्यकशिपुं आसंक्य पुराणि दुर्गाणि परिष्ठादिभिर्दुर्गमानि आयुधमस्त्रं निशातं तीक्ष्णवला
निष्प्राणि सात्विकानि कंतुकासनाफघनानि विद्याश्चक्रिरेकृतानि किंभूतानि स्वरूपशोभैरेको गुणो येषां भा
नि एवं कृते तेषां सौन्दर्यमात्रं उभयं न तु तेभ्यो अरिनिवारणमिति भावः। यद्वा देवगणैः पुरादीनां स्वर्गीयिकरणा
तानि स्वरूपशोभैकगुणानीति न पुंसकमनपुंसकेनैकवच्चा स्यात्तरस्यामिति न पुंसकत्वं॥ ॥ अथाततकृ
त्तां जगदुपद्रुमिमाह॥ सति॥ सदैवः श्रियो लक्ष्मी आश्रयः भुवनान्तरेषु संचरिषुः संचरणाशीलः यदृक्
यास्वेकयायादिशमशिश्रयत आश्रितवान् त्रिदशैर्देवैस्तस्येदिशे त्रिसंध्याति सप्त संध्यासु नमोऽकारि नः
वस्कृतिः कृता किंभूतैः मुकुटस्योपलेरन्नोभयवशात् सकम्पत्वाच्च सर्वलतः करयेषां हेतुं विना प्रवृत्तिर्यदि
कृयाति सुराणां संध्यानां समाहारः त्रिसंध्या आतन्नो वेति विकल्पान्न पुंसकत्वं संचरिषुरिति अलं कृत्वा विष्णु
वृश्चिशिश्रयदिति तिगोशीत्यादिना च ड् दिशे इति नमः स्वस्तीति चतुर्थी उपलौ रत्नपाषाणाविति शाश्वतः
अन्यापि स्वपरिगृहीता श्रिय आश्रयेण शशा यदि सेव्येते तदा तस्यै स्वपतिभिरपि नतिः क्रियत इति ध्वनिः॥
तादृशोपि सत्त्वं येनाहत इत्याह॥ ॥ सदा कृतेति॥ हेतुसिंहनरसिंहरूपपुरुषश्चेष्टवा सहिरण्यकशिपुस्त

मा. टी.
१५

यानरेवैलोविदारहृदयंविदार्थप्रतिवत्करेहिंसापूर्व। दत्तः किंभूतेनत्वयाअतनुंमहतींसेहींसिंहसंव
पितनुंशरीरंविभुतासटाकेसरस्तस्यछटाप्रपंचस्तेनभिन्नाविदारिताघनामेघायेनसतथाएतेनात्युच्चै
स्त्वमहिप्रेतेनरैः किंभूतेः मुग्धासुन्दरीयाकाक्षातस्यास्तनसंगेनभंगुरैः स्वयंभुज्यन्तइतिइति भंगुराः
तैः भंजभासतिधुरवूडरोविदारमितिपरिक्षिपमानेचेतिणमूलप्रतिवत्करइतिरुविद्वेषकर्मणि।
निट्। हिंसायांप्रतिश्रुतिसुडागमः याकिंतनुः साकिंतनुः साकिमतनुरितिविशेषालंकारः। मुग्धाव
मनोहरावितिविश्रुतः॥ अथतस्येवपुनः रावणतामाहा॥ विनोदमिति॥ अथानन्तरं सरावणोनाम
रत्नोवभूतात्रिदशैर्देवैः समंपुनः रणेनदृष्यजन्मनः दृष्यप्रभवस्यकण्ठाः युद्धव्यसनस्यविनोदम
पनयमिच्छन्मिलषत् किंभूतंरत्नः दिवः स्वर्गस्यक्षतरुंएतंरन्तण्डुगीदिरन्त्यावायेनतथा
तिकममत्यन्तभीषणंभयंकरं दशग्रीवत्वात्तस्यद्विविधाः कर्मादयोधातवः प्रातिपदिकाश्चतदत्र
प्रातिपदिकस्यप्रयोगः॥ अथरावणस्यापुच्छेद्रहेभूनुद्धतान्युणान्वर्षयति॥ प्रभुरिति॥ योरा
वनः पिनाकिनोमहादेवस्यइच्छासदृशप्रसादंविघ्नमिवातर्कयत्किंभूतः भुवनत्रयस्यप्रभुरीश्वरो
पुभूपुर्भवितुमिच्छुः सन्अतएवत्रैलोक्येश्वर्येअत्यन्तानुरागादशमंशिरश्चिक्निष्ठुः कृतुमिच्छुः इ

रामः
१५

ष्टमपेक्षितं सा हरिः रा न पक्षं कर्म यस्य अति सा ह सि न्त त्वा द नि ष्ट म पि शि र श्च द मि ष्ट मि व इ ष्टं व र म
नि ष्ट मि वाम न्य त त्प र्थः । वी र र सा द यं र सा द यं र स व द लं का रः । सा ह स च व ला न्का रः क र्म जी वा नं प
क्षि य दि त्य ना री श्च रः ॥ पु न र पि द र्प्ये त्से क मा ह ॥ स मु त्ति प त्रि ति ॥ यो रा व णाः श्रु ति नो ह र स्य त्र
स न्ती या तु षा रा त्रि सु ता गो री त स्याः स सं भ्र मः स भ यः स वे गो वा यः स्व यं ग्र ह लं य त्र ए वं भू त आ श्लेष
आ लिं ग नं त स्य सु ख न च र प्र दान स्य निः क र्यं प्र ति नि र्ग्या तं च का रः किं कु र्वे न् प थि वी भू तां व र कै ला
शं स मू त्ति प नु त्तो ल य न् स मु दि ति मि न्न प दं वा मु दा ह र्षे ण सह व र्त्त ते स मु त् स ह र्षः क्षि प न सं
भ्र मः पु सि सं वं धे सा क्ष सा द ल यो र पि ति वि श्वः ॥ अथ त स्य स्व र्गं प द व का रि ता मा ह ॥ पु री मि ति
॥ यो रा व णाः व ली स म र्थः न मु चि द्वि षा इन्द्र ण सह वि गृ ज्य वि ग्र हं यु द्धं कृ त्वा इ स्थ म ने प्र का रे ण दि वः
स्व र्गं स्या त् स्वा स्थ्ये अ स्थि ति च क्रे कृ त वा न् प्र का र मा ह पु री म म रा व ती अव स्कन्द अव स्कं दी त् उ पा इ व दि
त्य र्थः । न न्द न नि न्द्रो यो न लु नो हि आ लु मा त् चि ह्ने त्प र्थः । र त्ना ति मु षा णा अ मु क्षा त् अ म रं ग नाः
ह र अ हा र्णी ता पु री म व स्कं दे ष्यो दौ क्रि या स म भि हा रे लो ट् लो टा हि स्तो वा च क्ष नो रि त्य नु व र्त्त मा ने स मु

मा. टी.
१६

अथेऽन्यतरस्मां इति भूते लोदतस्य प्रथमपुरुषे कवचने अननैव हिरादेशश्च समुच्चयसामान्यवच-
नस्येति साधारणार्थस्य करोतेरनुप्रयोगः । एकस्मिन्कर्तृरि अनेकक्रिया व्यवसायः सुषारणेति ह-
लेः सुः शानस्मादिति आख्या न शान च अतो हेरिति हेर्लुक् अहर्दिवति मि. अचतुरे तिति पातने ॥ ॥
अथ तेन सह शक्रभंगमाह ॥ सलीलेति ॥ संयति संग्रामे येन रावणेन अनुदुतोऽनुयातो बलस्य शत्रु-
रिंद्रः अभ्रमोर्भनुरैरावस्य सलीलया तानि सविलासगतानि उच्चैः अवसः चित्रपदकमंवरणा विज्ञेयं न प्र-
शंसत योर्ब्रीह नयोः श्रीघृतांके बलं प्रसंशयलायनपरत्वात् । संहि प्रवेव विहि प्रकुंचितं च तथा चितं
। चि प्रवेव वल्लितं चेषो ताचित्रमुदाहृतमिति ॥ ॥ अथ पलायितस्य तस्यावस्थामाह ॥ अशक्रुव-
न्निति ॥ यस्य रावणस्य दर्शनं शोढमशक्रुवनू असमर्थः कोशिकद्रीडः हेमाद्रिगूहैव गंहतस्यान्तरं मध्यं
प्रविश्य तत्र सन्दिनानि निनाय अनेषीत् । किंभूतः अधीरलोचनः कातरनेत्रः । यस्य किंभूतस्य सहस्रर-
श्मेरिव आदित्यस्येव अन्योपि कोशिकः पंचकः सहस्रश्वेरादितुस्य दर्शनं शोढमशक्रुवनू कातरनयनः गृहा-
न्तरं प्रविश्य दिनानि नयति । एतेन तद्दयान्तस्यातिकातरता बोक्ता । महेंद्रगुगुलूकं बालाया हि युकोशिक इ-
त्यमरः ॥ ॥ अर्थदेव्यारेरपि तस्मिन् शक्ततामाह ॥ बृहदिति ॥ वैष्णवमपि चक्रं सुदर्शनं अस्मिन् सुरहिषो-

१६

रावणस्य अधिकं धरं कन्धरायां नाक्रमत नाप्रतिहतमभवत् नोत्साहयुक्तं वास्फीतं वा। किं भूजस्य जगत्प्रभोस्त्रिभू-
वनाथस्य चक्रं किं भूतं असहि ह्यपि परासहनशीलमपिकाकाक्षवदपेरुभयत्रान्वयः यद्वासुरद्विषः दे-
त्यादीन् असहि ह्युपदेत्यादीन् सहते अप्रसहि ह्यु इति पाठे अविद्यमानः प्रसहि ह्यु अभिभावके यस्य स तथा
अपराजितमित्यर्थः। बृहत् विशाले शिलावन्निष्ठुरो यः कण्ठस्तत्र यत् दृढं संचर्षः तस्माद्विकीर्त्ती विसृ-
ता लोलाश्चपला आनेः कणा यस्य आक्रमत इति वृत्तिर्गगनेषु क्रम इति तद्। अधिकं धरमिति विभक्त्यर्थ-
ऽव्ययीभवः॥ ॥ अथोदीचीपतेः कुवेरस्यावस्थामाह॥ विभिन्नेति॥ सरावेशामनुष्यधर्मणाः कुवेरस्य म-
नसंचित्तननप्रकान्ययामस अपितु कम्पयति स्मादौ निषेधोऽप्रकृतिमर्थगमयतः किं भूतः विभिन्नोऽप-
हतः शंखो निधिभेदोयेन मदेन गर्भेण कलुषी भवन् अप्रसन्नी भवन् अप्राप्तं हृती तं पुष्पकं विमानविशेषो ये-
न मानसं किं भूतं निरस्तमपगतं गांभीर्यं यत्र दन्ती वयथा दन्ती हस्ती कुवेरस्य मानसं सरः कम्पयति किं भूतो हस्ती
विभो विभिन्नो विदारितः शंखः कं बुर्येन यद्वा विभिन्नो गलुन्मदौ शंखो कटभिन्नी यस्य मदेन दानवारिणा कलु-
षी भवन् मलिनी भवन् अप्रास्तान्यपगतानि पुष्पकानि येन शेषाद्विभाषा कपूषसंसायां वा कन् किं भूतं मान-
सं निरस्तं गांभीर्यं गाभी कृतं। मनुष्यधर्मणो रक्षोभयमुचितमेव। विकाराः सह जायत्र हर्षकोपमहादयः

१० टी.
१७

विकाशनाधिगच्छन्ति तद्वाभिर्गुणमुदाहृतं। शंखो निध्यन्तरे कम्बुललाटास्थी नस्वी पुवेति विश्वः। मनुष्यव
र्मा धनदो राजराजो धनायः इत्यामरः॥ ॥ अथ वरुणास्प पराभवमाह॥ एणे स्थिति॥ उरगरागरज्जो
नागपाशाः जवेन वेगेन प्रहर्तुं रेव वरुणास्पे वकरां प्रपेदिरे संप्राप्ताः वरुणास्पे वकरां ठेलगिता इत्यर्थः
किंभूताः एणे संयामे तत्परावणास्पे कृतं प्रचेतसा वरुणेन प्रहिताः प्रेरिताः सरोषं यो हुंकारः तेन पराश्रु
स्वीकृताः अतएव सभयाः हुंकारो गारुडमन्त्र इति केचित्। अन्नापि बालकः सरोषो हुंकार पराश्रु स्वीकृतः
स्वजनस्य कण्ठलगति॥ ॥ अथ स्वदिग्वर्तिनो यमस्य पराभवमाह॥ परेतमर्तुरिति॥ परेतमर्तुर्यमस्य म
हिषो बाहनं अमुकनारावणेन धनुश्चापं विधातुं कर्तुं इत्वा न मुत्याटितं विषाणमण्डलं युगलं यस्य म
ण्डलाकाराक्षमण्डलं वंभूतः सन् शृंगरूपे भारे हतेऽपनीते पिडुः स्वेन कष्टसृष्ट्या महत्स्त्रपाभरात् भू
शानतं शिरोवभारं शृंगभरादपिलज्जा भारोऽतिशयित इत्यर्थः। त्वमिव शाङ्गी भविभूमि कृतिस इत्यर्थः
कटाक्षितः॥ ॥ अतिते त्रस्विनो रेवेस्तस्यानुकुलताह॥ स्पशन्ति ति॥ अहस्करः आदित्यः शुक्रो ग्रीष्मोऽथाठे
पिसमये स्थितः सन् अर्धर्माः शीताये धर्मा इकविन्दवः तएव मौक्तिकानितै रस्परावणास्पवधूः स्त्रीरलः व
कारभूषयति स्म सशंकः सभयः सन् करोगैः किरणायेः स्पशन् किंभूतै रसमग्रपातिभिरसं प्रसूतपतनशी

समः
१७

लैः अन्योपि श्रुवौ श्रुदासमये सदा चारे स्थितः कृतप्रतिज्ञोपि सशंकं स्पृशन् मूलाफलैः कामिनीर्भूषय
तिसमयः शयधातारकालसिद्धान्तसंविदः। श्रुविः श्रुद्धेऽनुपहते शृंगाराघाटायोः सिते। ग्रीष्मे कृतवहे
पित्पात उपधाश्रुद्धे मन्त्रिणि इति विश्वः॥ ॥ अथ चंद्रस्यावस्थामाह॥ कलेति॥ इन्दुना चन्द्रेण अस्या
विलासिनो विलासवतोरतिं प्रीतिं वितन्वता वित्तारयता नर्मसा चिब्यं न न अकारि अपितु कृतमेवाकि
भूतेन कलासमयेण कलातुषोऽशोभायः तथा समयेण संपूर्णेन गृहान् अमुंचता अतः पुरवारिणा
मनेस्वीमानी निरुत्कथितुं उत्कण्ठयितुं पटीयसापदुतरेण स भीष निषेधपरिवर्तने दो निषेधा इति वा
मनः। विटो विदूषकश्चैव पी. मर्दिरिति त्रिधा। स्यान् नर्मसचिवस्तत्र कुपितस्त्री प्रसादक इति शृंगारति
लके। अन्येनापि नर्मसचिवेन चतुःषष्टिकलोकरेण गृहान् दारान् अमुंचता मानिनी रुत्कथितुं पतु
तरेण विलासिनो नायकस्य रतिसुरतं वितन्वता वित्तारयता भूयते॥ ॥ अथ गणेशस्यावस्थामाह॥
विदग्धेति॥ नूनमुत्प्रेक्षेवै नायकं विनायकसं वधि एकं विषाणं दन्त्रं जातुकदा विदपि अद्यापि पुनर्न प्ररो
हति न जायतं किं भूतं विदग्धलीलायां खिन्न विलास उचिता योग्याया दत्तपत्रिका करिदन्ते लालंकः
तस्याविधित्तया विधाने कृया अवेन मानिनाऽतिगर्ववता उद्धतमूल्या तितं। तत्त्वतोऽनेनास्पदतो नो

मा. टी.
१८

त्यादितः किंभूतं स्यैकदन्तलालंकः मुत्प्रेक्षा। दन्तपुत्रिकेति पाठे करिदन्तघटितापांचाली पुतरीति प्रसि
द्धा तद्विधाने कृपा। अतस्त्रिषु विधाणां स्यात्पुत्रगोभदन्तयोरित्यमरः॥ ॥ अवायोस्तभ्यरतामाह॥ निश
न्तेति॥ प्रकंपनेन वायुना सुरादेवा अनुचकंपिरे अनुकंपिपाविषयिकृताः किंभूतेन तस्य रावणास्पृश्ये
ण प्रीतेन निशान्तमन्तः पुरंतस्य नारीणां परिधानस्याधो वस्त्रस्य धुननेन चालनेन स्फूटागसापि प्रव्यक्त
पराधेनापि सुराः किंभूताः अनपराधवाधिता विनैवापराधं पिडिता तस्य किंभूतस्य ईरुषु लोलवक्षुषः
ईरुदर्शनाभिलाषुकनेत्रस्य सापराधोप्यहं अस्पृश्योः मीवराकारिणाप्यपराधेनानेन पीडिता इत्यनु
कम्पा बुद्धिविषयीकृता इत्यर्थः यद्वा यद्यहं तव प्रियस्तदा देवान् न पीडयेति तेभ्योऽनुकम्पाकारिता अ
त्र हि एष तालिह यद्वा प्रकम्पनेन अनुपश्य। तपुराः चकंपिरे पूर्ववयमनपराधा अपि वाधिताः अ
धुना एतस्यापराधेनास्माकं एतत्सुजातीयां नां किं करिष्यतीति कंपने हतुरिति भावः। प्रकंपनः कम्प
यतीति मुक्तामेव वायोः कुलस्त्री वस्त्रापकर्षणादपराधः। उरुदर्शनहेतुत्वात् प्रियत्वं॥ निशान्तं भवने
शान्ते प्रत्यूषे च प्रयुज्यते इति धरणिः॥ ॥ अथाग्नेरवस्थामाह॥ तिरस्कृत इति॥ तनुनपादगृद्धमविता
नंदधारदधौ किंभूतः तस्य रावणास्पृश्यमहसां तेजसां महिम्ना महत्वेन तिरस्कृतोऽतिभूतः किंभूतेन जनोर्ले

रामः
१८

कः स च प्रलयेऽपि न स्यते. उक्तं च विष्णुपुराणे. जलं गच्छन्नितापात्तमिह श्रोकं निवासिन इति तदभिहावकेन अ-
तएव महीयसा महता किंभूतं धूमवितानेन आधिजैर्मनस्तापजे चोष्णे द्विगुणीकृतं किंभूतस्य नूनपातते नुः क-
शः। अन्योऽपि तिरस्कृतो मुहुर्बोध्यते कृशश्च भवति। प्रतीकाराक्षमत्वाद्भिभूतः परितपतीति भावः। तिर-
स्कृतशब्दोपरिभूतो गोणाः परिभूतोऽत्यतीभितापवद्भवति. उक्तं च वामनेन तिरस्कृत इति परिभूते तस्यैव पवसा-
त्वावाप्यानेत्र जलोष्णणोरिति विश्वः॥ ॥ अथ दिग्मजाभिभवमाह॥ तदीयेति॥ दिग्मजैर्विरस्पविरकालं व्या-
प्यथाथार्थं अन्वर्थताऽलम्भिप्राप्ता. किंभूतैः तदीयावरानसम्बन्धीनि यामातंगद्यटाकरिसमूहया विध्यदितैः
प्रतिहतैः। अतएव कटस्थिताऽण्डभिन्नेः प्रोषितमपगतं दानवारिमदजलं येषां कटस्थलमिति रूपकं स्थ-
लं प्रोषितवारिभवतिति युक्तं कटस्थलेन प्रोषिताः पलायिता दानवारयो देवा येषामिति कंचित् गृहीता।
आक्रान्तादिशोर्द्येदिगन्तपातिभिः अतएवाऽर्पुनन्निर्निभिः। भयात्सदादिगन्तावस्थितत्वादिग्मजत्वे तेषा-
मन्वर्थमभूदित्यर्थः। अलंभीतिकर्मणिलकारः॥ ॥ अथ पालालवर्तिभिरपि ससेव्यत इत्याह॥ परस्य-
ति। पुनिरां सर्पाणां प्रहोः समूहैः इदं अतितीक्ष्णं राधयितुं भुजंगना सर्प्यतानमेजेन सेविता. किंभूतैः
निजं स्वं हि जिह्नुतामेव दोषं परस्य ममाविधं इत्येतां भयस्यतां अजिकागामिभिः ऊजुगामिभिः सकौणिकैः

सावधानैः भुजंगधर्मपरिभागादेवमित्यर्थः। भुजंगाहिपरमर्मभदकाः द्विजिज्ञाः कुठिलगामिनः वहुः
 श्रवत्वात् कर्माहीना भवन्ति मर्माविधमिति। मर्मविध्यतीति किंपनहि वृत्तिवृषीत्यादिना दीर्घत्वं। अत्र
 रपिते जस्विनं प्रभूमा राधयितुं सावधानैः परमर्मभेदिनी द्विज्मतां खलतां जतां नृणां गणैः सरलमतिभि
 भुजंगतारि विद्रुता भव्यते॥ ॥ अथ युगपदनुगणस्य सवामाह॥ तपेनेति॥ अस्मरावणस्पपुरेनगरे सदा स
 र्वदा कृतवः वास्तव्यकुटुम्बितां वास्तव्योवासीयः कुटुम्बीराजकरतातद्रीवंदधुधृतवन्तः प्रसूनमेव फलपु
 ष्ये एव कृतं करंददतः प्रयेदन्तः केन प्रकारेण तपेन ग्रीष्मण वर्षाः समेत्यसंगभ्यशरदा शरत्कालेन हि।
 मागमहे मन्तः वसन्ते लक्ष्म्या शिशिरः समेभ्यः। अतुल्युग्मस्य स्त्रीपुंसकथनं कुटुम्बित्वरत्नापनार्थं कुटुम्बा
 पिस्त्रिया सह कृतं दत्तगरे वसति तत्प्रसादान्नगरे युगपदतवः सर्वदा आविर्भवतीति भावः। प्रसूनपु
 ष्यफलघोरिभ्यमरः॥ ॥ पुनरोदिभ्यमवाह॥ अत्रोद्गमिति॥ तस्मारावणस्पवपुः शरीरं सुरन्दस्य सुर
 पतेर्यावन्दीप्तासां स्त्रिसितानिलैः श्वासपर्वनेरभ्यन्तमुल्लैरपियथा निर्घ्वौ सुखं लेभे। तथा जलाश्रीप
 वने आद्रवसनपवनैः न निर्घ्वौ न सुखमाप। किंभूतैः सचन्दनाम्भः कणेन कोमलैर्मनोहरैः तस्य किं
 भूतस्य सीष्माणः सदप्यस्य सोष्माणकथमुल्लैः सुषं प्राप्यते इति विरोधाभासः। एतेनास्पपरोपतापएव

धृतिः सूचिता। निर्वृणोमस्तंगमने. निवृमौगजमज्जने इति विश्वः। आर्द्रवस्त्रं जलाशयादिति
हारावली॥ ॥ अथ तस्य मणिकुपरतामाह॥ अमानवमिति॥ योरावणः जानकीं सीती नमुमोचनतन्माजम
नोः कुले जातमुत्पन्नं अमानवदेवं अजं विष्णुं प्रभाविनं प्रभ। वयुक्तं भाविनमन्नं मृत्युं शात्वापि कथं न तस्या
जेत्यर्थो न्नरं न्यासमाहाहियतः मानिनो मनास्त्वनः सदा सर्वदा अभिमान एव एकध्वनयेषामेवं भूता भवन्ति
तथा वेद एतदेयः सौथो न्नरं न्यासो वस्तु प्रलुत्य किंच न। तत्तमाधस नर्थस्य न्यासो यो न्मस्य वस्तु न इति
। मनकुले जातमानवं. जातमजमिति विरोधाभासोऽयं॥ ॥ अथ त्वेव रस्मारय च पसंहरति॥ स्मरसीति॥
अदः इदं स्मरसिदाशरथौ रामो भवन् अमुं ह निष्पातित्वममुह तवानसि अभिज्ञावचने लुद्धि ति भूते लु
ट। किं भूतममुं वनात्तात्काननात् वनिता पहारिणं सीता पहारकं. किं कृत्वा पयोधिसमुद्र विलंघ्य अति
क्रम्य कलंकानिकषालंकायाः समीपे किं भूतं पयोधिं प्रथममावृष्टं पश्चाच्चलं यज्जलं तेन मलिनं अविद्धे।
निपाठेतास्ति तं। वनिता जनिताभ्यन्तानुरागायां च योषितीति विश्वः। लंकानिकषेति. अभितः परित इत्यादिना।
द्वितीया विद्धि क्षितेरिताः समाश्रयसरः। अदः स्मरसीति च की न भवति शेषत्वेन विवक्षिते कर्मणि षष्ठी विधी
यते॥ ॥ अथास्य शिश्रुपाल रूपं कथयन् प्रस्तुतं प्रस्तोति॥ अथापपन्नमिति॥ संपत्तीदानीं सोऽपि रावणोऽपि

मा. टी.

२०

सौपरै नमो रसः नासौ इति प्रतीयते ज्ञायते। अपरा मुपपत्तिं जन्म प्राप्य किं भूतः कलनापरः आमोहनपरः शिशूपा
लसंज्ञेयातिरोहितो निद्रुत आत्मा येन शै नृष इवेयथा शैलूषो न ठो भूमिकां प्राप्य सोपसः प्रतीयते अ
स इति न अपूर्वत्वादेतत्तदौ रिति स्फुलोपो न भवति अन्तरूप एणास्प प्रवेशो भूमिका तथा। तथा वबुद्ध हारावली
। अन्तरूपेण दान्यस्य प्रवेशस्तत्र भूमिकेति। रंगसंचारिणा त्राणा स्थानकं भूमिकं विदुरिति नाद्य लोचने। आ
त्मा देह मनो ब्रह्म स्वभाव धृति बुद्धिषु। प्रयत्न चापीति विश्वः॥ ॥ अथ न स्यात्तु तद्रूपतामाह॥ सति॥ स
शिशूपालः बालः स नृवपुषा चतुर्भुजः सुरेन त्रिलोचन आसीत्। किं भूतः पूर्वमन्दुरिव मुखं यस्य संप्र
तीदानीं युवा स नृतेजसा रविरासीत् किं भूतः करेणाक्रान्ता मही भूतो राजानो येन तेषां पार्श्वे करग्रहर्
त् अशंशयं निश्चये रविपि करेणाकिरलो नाक्रान्ता मही भूतः पर्वता येन यस्त्रिलोचनो महेश्वरः स चन्द्रा
र्द्धमौलिरयं तु पूर्वमन्दुवदनः तस्मात्तदप्यतिरिच्यते यदा शिशूश्चन्द्र आशिदिदानीं तुरविरिति विरो
धाभासः। अनकदेवमयत्वादजेयो साविति धनितं। शिशूपालश्चतुर्भुजस्त्रिलोचनश्च जातः ये स्यांकेऽस्य
भुजद्वयं पतिष्मति चतुश्च निर्वीर्यपति तस्या सो वयो भ्यो भविष्यतीति आकाश सरस्वती वृन्ना तत इ पवि
ष्टे सकलयदुवने पुश्रंका दं कं नीयमानस्य शिशूपालस्य रुहो के भुजद्वयं पतितं चतुश्च निर्वीर्यमनन

रामः

२०

रं पितृपुत्रावधमिहं भावतागः शतं शो ढस्यमिति कृत्स्नः प्रजाचितस्तेनापितत्प्रतिश्रुतमिभ्या
गमवाती ॥ ॥ अथरावणदेरपितस्याधिकत्वमाह ॥ स्वयमिति ॥ असौ हि श्रूपा लोदशाननादीनराव
णप्रततीनहसति ॥ उपहासहेतुं विशेषणमाह ॥ किंभूतान् अभिराधा आराधितायावितीर्णो दत्तावी
र्यातिशयोक्तेषा अभिराधोतिपाठे आराधनायाया देवता यद्वा देवताः अभिराधयितीर्णो वि
स्तारितो वीर्यातिशयोयैरिति उक्तेषा असौ किंभूतः सूरदेवादेत्यादितिसंततयोरक्तसः यौ लस्यास्ते
षां अनुग्रहः प्रसादा इव ग्रहस्तिरस्कारस्तयोः घटकृया स्वयं विधाता कारकः ॥ सुरदेवैरक्षसामिति शाश्व
तिविरोधाभावा नैकवद्भावः ॥ ॥ अथतस्मात्पुच्छं देभूतगणानाहवलेति ॥ अधुनापि इदानीमपि
तेन शिभूपा लेनवलस्यसामर्थ्यस्यावलेपात्तर्गवीतपूर्ववत् हिरण्यकशिपुवत् जगद्धिश्यं प्रकर्षेण वा
ध्यतेपीत्यने जिगीषुना जेतुमिच्छुना कथमेवमित्यर्थो न्नरन्वासमाह सती पतिव्रता योषितनिश्चलाऽ वि
चलानि स्थिता वा प्रकृतिः स्वभावश्च भवान्नैरेद्यतिज नान्नरेष्वपि पुमांश्च अभ्येति अभियाति सा च तस्य जगद्धि
शविनी प्रकृतिर्निश्चलेव ॥ ॥ उपसंहरन्नाह ॥ तदेनमिति ॥ तत्तस्माद्देतोरेनं शिभूपा लेकीनाशस्य निवेश
नातिस्थिगृहाभ्यागतं विधेहि कुरुमत्योरसस्वपदस्य भंग्या कीर्त्तनमिदं किंभूतं विधेः ब्रह्मणः उल्लंघितमिति

मा. टी.
२१

क्रान्तेशासनमाज्ञायेन एवंभूतं यतः अहं करोमीत्याह हियतः श्रुतेतरोऽश्रुभोय आचारः तद्विपक्तिमास्तत्पाक
निवृत्ता आपदोयेषा एवभूता असाधवः सतां विपादनीयामारणीयानवन्ति सतामिति कृत्यानां कर्त्रेति वष्टी
विपक्तिमश्रुतिविपाकेन निर्वृत्तं हितः कित्तदन्तात्तत्र मपत्येति मपु। अन्योपि देवात्यक्तशासनः कर्षकां
गृह्णाति धिर्भवति निर्द्धनत्वात्। शासनं राजदत्तं। धीलेखा शास्त्रास्ति श्रुतिविश्वः। कीनाशः कर्षकेन्दोत्रेक
तान्तापांश्च ध्याति नौरिति व॥ ॥ अथाशीर्दोरेणोपसंतरन्नाह॥ हतदयमिति॥ पुरनृत्स्यन्दस्य हृदयं मनोऽग्र
वधेन शत्रुवधेन यद्रदये उपचयस्तस्मादुपोढ इति मप्राप्तसौख्यं सत्तद्वनानि निविडानि पुलकानि रोमांश्च
यत्र एवंभूतं यत्पुलोमजायाः शय्याः कुचाग्रं तस्य यो हृदः परिरंभ आलिंगनतेन यन्निपीडनं यच्चरणं तत्तद्व
मत्वं पुनर्द्धातुः यद्वा घनानि पुलकानि यस्मात्तादृशो यः पुलोमजा कुचाग्रं हृदपरिरंभस्तन्निपीडनं समत्वं
द्धातुः। प्रथमपक्षे भयालिंगनाक्षमत्वं द्वितीये त्वालिंगनसद्भावेऽप्यन्यमनस्कत्वाद्भावेऽन्यत्वं धनितं। आशी
रलंकारः। तथा च दण्डीः आशीर्त्तमाभिलषिते वस्तुन्यासं सेनं यथेति॥ पुष्पिताग्रा रुद्रः। लक्षणं तु। अयुजिन
युगरेफतोयकारो युजिन योजरमाश्च पुष्पिताग्रा॥ ॥ नारदगमनाननरं रुद्रस्य रोषमाह॥ जोमृत्तेति॥
अथानन्तरं ओमित्युक्तवतः स्वीकारं कुर्वतः शार्ङ्गिनः रुद्रस्य वदने मुखे भ्रुकुटीरुलेन भ्रुभंगव्याजेन केतुर्ग्र

२१

हविशेषः आस्यदं अवस्थितवकारः कसतितस्मिनसुरमुनौ नारदे इति पूर्वोक्तां वाचं व्याहृत्य उत्क्रापुरोयेनभः आ
काशमुत्पतिते सति किंभूते सुरमुनौ इदं शब्दस्य श्रियं शोभां विधत्तवार्थं तिस्रस्तत्त्वाद्गमनगंभत्वादिनुसाद
शब्दः शार्ङ्गिनः किंभूतस्य संयति संग्रामे मतिं कर्तुः । अतएव भूकुटीकभविभूतिभूतं अतएव मतिमिति द्वि
तिधा । केतुः किंभूतः शत्रुणां अनिशं अभ्यन्तविनाशस्य पिशूनः स्रवकः वदने किंभूते व्याप्तीव आकाशे इव मत्त
द्गमनसादृश्यं पुर उदिते च नैवोन्मिके भूद्गमोत्पत्त्यर्थं लोकविनाशहेतुरिति ह्योतिशोऽत्रं इति स्वीकारे वाच्यं ॥
शार्दूलविक्रीडितं हृदः लक्षणां तु सूर्याश्चर्मस्रस्तताः स उरवः शार्दूलविक्रीडितं ॥ यातव्यकोमुदीमा
द्ये पञ्जिकास्तमनोहरा ॥ कृता श्रीभवदत्तेन सर्गस्वदादिमोगतः ॥ अथानुष्टुप् छन्दसा द्वितीयः सर्गः
॥ मन्त्रनिर्णय इह सर्गार्थः ॥ मन्त्रवर्णनार्थं पक्षद्वयमुद्रावयनाह ॥ यियक्षुणेति ॥ पार्थेन युधिष्ठिरेणा
कृतः वैद्यं शिश्रपालं अभिलक्ष्य कृत्यप्रतिष्ठासुः प्रस्थानं कर्तुमिच्छुः कार्यद्वयाकुलः आसीत् । कार्यद्व
यं दर्शयति किंभूतः कृत्स्नः यियक्षुणा यष्टुमिच्छुनाराजसूर्यार्थिना पार्थेन युधिष्ठिरेणाकृतः वैद्यं शिश्रपा
लं अभिलक्ष्य कृत्यप्रतिष्ठासुः प्रस्थानं कर्तुमिच्छुः किंपार्थस्थानं योमि किं वा शिश्रपालवधार्थं यासीति का
र्यद्वयेन संदिग्धचित्तो भूदित्यर्थः । द्विषन्निति द्विषोऽमित्र इति शतरिरूपं द्विषः शत्रुर्वावचनमिति षष्ठीनि

वेधाद्वितीयावदीनां राजा वैद्यः वृद्धो कोशलाजादात्रात्रतस्य राजन्यपभ्यवत् । लक्ष्मणाभिपुत्री आभिषु
 र्वा इत्यव्ययीभावः अभिचैयं ॥ ॥ उर्विति ॥ असौ श्रीकृष्णः उद्धवः कृष्णमातुलो मन्त्री श्रीश्रीरीचलभूद्रसाभ्यां
 सां ईसहसदः मन्त्रे वेश्म आसदत् आसमादकिं भूतः गुरुर्वहस्यतिः काव्यः शुक्रः तावन्तुगो यस्याः एवम्
 तां चाद्री वन्दु संवंधिनी शोभां अभिनमः नभसिचित् दधानः गुरुशूक्रयोर्मन्त्र आभ्यां वक्तव्यमिति दशि
 तं तत्र सुनयो न्यासात् गुरुणा उद्धवस्य उच्छ्रुत् प्रलनयो पन्थासात् काव्येन वल्लभ इत्येकान्तिमत्वाच्चेष्टेण
 कृष्णस्य श्रणत्वात् नभसा सदस उपमनं अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ॥ तदु अभिनम इति विभक्त्यर्थे व्य
 यीभावः ॥ ॥ जाज्वल्येति ॥ असौ नरशिखि त्रयीनराः शिखिन इव तेषां त्रयी हरि कृष्णोद्धवाख्या सभावे
 यां व्यद्योतिष्य शुभे जाज्वल्यमादेदीप्यमाना अतितेजस्विता तेषां शिषिशा दृश्यं जगतो भुवनत्रयस्या
 शान्तये रक्षार्थं उपेयुषी मिलिता साहिमन्त्रार्थमिलिता मन्त्रेण च लोकरं सामुन्यापि दक्षिणाभिर्गौरहपत्न्या
 वहनीयाख्याग्नित्रयी वेद्यां जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये संगता योतते ॥ ॥ रलेति ॥ ते कृष्णादयश्च
 काशिरे किंभूताः रत्नानां तन्मेघसंक्रान्ता संवद्धा प्रतिमा प्रतिविम्बो येषां एकाकिनोऽपि असहायपि परि
 तः सर्वतः पौरुषैः पुरुषसमूहेर्वता इव वेष्टिता इव सहाया इवैतर्थाः पौरुषेय इति पुरुषा द्वयविकारस